



RÁKOSI JENŐ

1926

RÁKOSI JENŐ MŰVEI

RÁKOSI JENŐ

MŰVEI

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA, BUDAPEST

EMLÉKEZÉSEK

ELSŐ KÖTET

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA, BUDAPEST

Gr. KLEBELSBERG KUNÓ

M. KIS. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI
MINISZTER

ELŐSZAVA

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Szíves elnézésüket kérem, mert nem fognak ma úgynevezett ékes beszédet hallani. Bürokratikus multam, amely inkább a tetre, a megvalósításra sarkal, semmint a szóra, a reálpolitikai irány, melyet a közéletben képviselvek, — mind arra utalnak, hogy ne ékes szóval igyekezzem dicsőíteni Bákosi Jenőt, hanem Önökkel együtt azt kutassam, mit adott ő nemzetének, mi az ő életműve, amint ma nálunk is francia szóval mondani szokták, mi az ő oeuvre-je.

Mint annyian nálunk, úgy Te is Jenő Bátyám, szépirodalommal kezdted. Mindenki így tesz, akiben nagy lendület van, mert az leginkább a költészetben bontakozhatik ki. Te, alighogy fölléptél, a romantikus vígjátékban már is iskolát csináltál. De azután is — és ez a legcsodálatosabb a pályádon — minden évtizedben adtál valami nagyot és értékeset nemzetednek.

A hatvanas években feljöttél Budapestre. Kemény

A Zsófia gyermekszanatórium 1926. évi november hó 10. napján tartott ünnepi közgyűlésén elmondott beszéd.

VIII

Zsigmond éles szeme rögtön felismerte nálad az orosz-lán-körmöket. Mellette dolgoztál. A magyar hírlapírásnak, ha nem is megalapítója, de mindenesetre egyik legnagyobb mestere volt Kemény és Te tőle vetted át azt a bizonyos fáklyát, amelyről a római költő azt mondja, hogy az egyik generációnak mindig át kell azt adni a másiknak. Te átvetted a fáklyát Keménytől és hatalmasan lángolva átadtad a harmadik generációnak, a legújabb generáció jobbik részének. Te magad vagy a magyar zsurnalisztika terén a tradíció!

Azután jöttek a hetvenes évek, a nagy járványokkal és nagy pénzügyi válságokkal, jött a kolera és a krach, amely legyengítette a kiegyezés után kissé erőre kapott nemzetet. De Te a nagy szerencsétlenségek után alig két évvel megcsináltad a Népszínházat. Vagy tíz évvel ezelőtt egyik beszédemben azt mondtam, hogy a kultúrpolitikusnak orchidea-kertésznek kell lennie, minden cseréppel külön kell foglalkoznia, fel kell ismernie a tehetségeket és ápolni kell azokat. Te alig, hogy megalkottad a Népszínházat, már is egy tüneményes tehetőséget adtál a Blahánéval nemzetednek és Budapest népének. Színházad élén Te Jenő Bátyám és a Te csodálatos prima donnád, Blaha Lujza, nagyban hozzájárultatok Budapest népének és lelkének rohamos magyarosodásához.

1880-ban Budapest népének még csak 57%-a volt magyar, 1920-ban 90%-a. A kiegyezés korának kétség-

telenül legnagyobb alkotása Budapest, Jaz a tény, hogy Bécs versenye ellenére is félszázad alatt európai értelemben vett nagy várost tudtunk ezen a ponton létesíteni, ahol a Duna megváltoztatja folyása irányát, a nyugati irányt felcserélve a délivel. Hogy ennek a milliós városnak magyar a nyelve, abban kedves Jenő Bátyám Neked számottevő részed van.

Az idő múlt és jöttek a nyolcvanas évek. Azok folyamán megint szép ajándékot adtál népednek: megalapítottad a Budapesti Hírlapot. (Figyelmed mindenre kiterjedt, de akciódat mégis főképp két nagy dologra koncentrálod, a magyar nyelv megtisztítására és a magyar önbizalom és eszményiség nevelésére. Ápoltad, palléroztad ezt a mi gyönyörűséges nyelvünket és a 30 millió magyar eszményének felállításával ideált, hatalmas célt tűztél kortársaid elé. Mert ha reálpolitikusnak vallom is magam, ugyanakkor kiemelem és hangsúlyozom, hogy ideálok nélkül nem lehet magasabb értelemben vett életet élni, és nagyon is gyalogjáróvá lesz az a reálpolitika, amely a maga realitását az eszménynélküliségben, a mindennapi apró-cseprő célocskák után való lótás-futásban meríti ki. Ha a dolgok mélyébe tekintünk, elsodálkozunk, mily szoros a kapcsolat a nemzet lelke és a nemzet nyelve között. A XVIII. században a németiség osztrák alakjának politikai és szellemi befolyása alá kerültünk. Még azok is, akik megújulásunk első tényezői voltak, idegenből kapták

az impulzusokat. Bessenyei francia, Kazinczy német, Széchenyi angol mintaképet tartott szem előtt. Mikor azután Magyarország legalább belügyi téren 3867-ben lerázta az idegen politikai igát, akkor egy csodálatos belső kényszerűséggel fellépsz Te is, hogy megtisztítsd idegen befolyásoktól a magyar nyelvet. Üldözöd nemcsak az idegen szavakat, de az idegen gondolkozással összefüggő idegen stílust, idegen szólásmódokat, idegen mondatszerkezeteket. A XX. század küszöbén megbetegszik a magyar nemzet. A gyakori obstrukciók már belső betegségnek szimptomái, csak külső fekélyek a bőrön, amelyeket belső betegség vet ki, és akkor különös erővel harcolsz a nemzeti lélek deformációjával együtt járó nyelvrontás ellen. Bár nem állsz meg Petőfi és Arany elvénél, nem vágod elejét a további fejlődésnek, mert mint vérbeli hírlapíró valahogy megérzed, hogy a nyelvnek a nemzeti gondolkodás fejlődésével folyvást tovább kell alakulnia. És ezenfelül kitűzted a 30 millió eszméjét. Sokan a gyalogjáró lelkek, ezt a célkitűzést valami megvalósíthatatlannak, valami utópiának tartották, mert a politikai élet e szatócseinak éppen az a sajátossága, hogy ha valami dologban nagy koncepció, merész eszme foglaltatik, rögtön rásütik, hogy az lehetetlen, hogy az erőinket felülmúlja, hogy az nem nekünk való, vagy legalább is azt állapítják meg, hogy túlságosan sokba kerül. Pedig ha Nagy-Magyarországon sikerült volna elérni azt a népsűrű-

séget, amely például Belgiumban fennáll, akkor a régi Nagy-Magyarország 325,000 km²-nyi területén kereken 80 millió ember élhetett volna s Maradék-Magyarországon is 22.800,000 lélek, vagyis még több, mint amennyi Nagy-Magyarországon Horvát-Szlavonország beszámításával élt. Ebből a pár számból is nyilvánvaló tehát, hogy ez az eszmény, amelyet Rákosi Jenő odaállított a magyar nemzet elé, korántsem volt utópia, az megvalósítható program volt, és Isten segítségével meg is valósítottuk volna, hogyha a Gondviselés kifürkészhetetlen végzete bele nem taszított volna a világháború kataklizmájába, amelytől pedig semmit sem várhattunk és amelyben mindent elveszít-hettünk.

Közben múlt az idő és eljöttek a kilencvenes évek, a nagy technikai tökéletesítések és a nagy üzleti koncepciók kora. A zszurnalisztikának technikai része abban az időben külföldön már hihetetlen lendületet vett, s csudálatos, hogy tősgyökeres magyar gondolkozásodat mennyire összhangban tudtad tartani mindig az europeer messzelátásával. A legnagyobb külföldi sajtóorgánumokat tartva szemed előtt, megalapítottad saját lapod számára az első magyar hírlapházat, nagyszerű nyomdát rendeztél be és megcsináltad a krajcáros újságot, mellyel olcsó pénzzel becsületes kultúrát terjesztettél Budapest aszfaltján és kinn a falvakban, példát adva arra, hogyan lehet nagy erővel hatni a köz-

XII

szellemre a személyes gyalázkodás, a becsmérlődés, a folytonos botránycsinálás brutális eszközei nélkül.

Tovább múltak az évek. Belekerültünk a világháborúba és 1917-ben Tisza bukásának napjától feltartóztatatlanul tántorodtunk bele a sötét végzetbe. Jött a revolúció viharának ismert előszele, a demagógia. Ebben a szomorú időben gyönyörű látvány tárult a magyar nemzet elé. Az ország legnagyobb magyar államférfia, Tisza, összefogott korának legnagyobb publicistájával, Rákosival. Tisza beszédeivel, Rákosi cikkeivel igyekszik felvilágosítani a nemzetet, hogy egyenesen belerohanunk a veszélybe, hogy az általános szavazati jognak beledobása a lövészárokba és a parlamentbe a világháború lelki feszültsége mellett katasztrófához kell, hogy vezessen. Ekkor írtad meg a Tiszavirágokat. Szerény cím. De ez a könyv klasszikus munka fog maradni. Egyike a csekély számú klasszikus könyveknek, amelyeket a késő utódok is forgatnak majd a végből, hogy az előző kor lelkébe betekinthessenek. Hogy mint rohant a nemzet vakon a vesztébe, azt plasztikusan látni fogják még a késői nemzedékek is, ha olvassák ezeket a Rákosi-cikkeket, amelyekben odakiáltottad szerencsétlen népednek: «Emberek, álljatok meg, az Istenért!» Nem hallgattak rátok. Tisza István elkerült a geszti sírba, Téged pedig a kommunisták elhurcoltak a fogházba, de küzdöttél tovább, amint egy szép francia szólás mondja, pour l'honneur du drapeau. Mindenesetre

XIII

megvan az a nagy érzésem, hogy csudálatos tehetséged egész megfeszítésével megtettél mindent, hogy távol tartsd népedtől a forradalmi szellemet.

Az 1920-as évek elején nagy fájdalommal vettem észre, hogy a politikában — hangsúlyozom, csak a politikában — útjaink némileg eltértek. Te Deák Ferenc nagy tradícióit tartva szem előtt, aki 1867-ben ott folytatta a politikai életet, ahol 1848-ban abban kellett hagyni, 1920-ban szintén fel akartad venni az 1918-ban elszakadt fonalat. Én a politikusoknak inkább ahhoz az árnyalatához tartozom, akik az 1918. és 1919. év tapasztalataiból messzebbmenő következtetéseket vonnak le. Néha pengét is kereszteztünk, de sohasem mérgezett élűt és mindig nagyrabecsültem azt a módot és azt a nemes modort, ahogy a magad politikai irányát képviselted. A keresztény tanítás szerint a jó Isten azoknak, akiket különösen szeret, hosszú életet ad. Amikor teljes egészségben és frissességben éled a pátriárkák korát, abban lehetetlen fel nem ismerni a Mindenható különös kegyelmét nemes egyéniséged iránt. Pedig a politika, a tudomány, az irodalom, a művészet embereire a hosszú élet nem mindig értékes ajándék, mert sok ilyen embernek az a sors jutott osztályrészül, hogy túléltek a maguk politikáját, a maguk műveit. Csak az egészen kivételes tehetségeknek adatik meg az, ami kedves Bátyám Neked megadatott, hogy még életükben tekinthetnek vissza olyan alkotások egész sorára, amelyek az

XIV

idő múltával nem vesztek frissességükből, hanem bele vannak építve a nemzeti élet hatalmas palotájába. Bizony mondom, a kiegyezés korának történetét nem lehet megírni a Bákosi Jenő életműve nélkül.

Mindezekért a mai napon és azzal az imádságos főhással fordulunk a népek könyörületes Istenéhez, hogy Téged, kedves Bátyám, tüneményes nagy tehetségedet, a szenvedő, küzdő és erős hittel előretörő nemzetnek boldogulására még sokáig tartson meg a hazának és nekünk, barátainak, tisztelőidnek!

EMLÉKEZÉSEK

I.

I. ÁLTALÁNOSSÁGOK.

Pár hónap még és betöltöm nyolcvannegyedik éve-
met. Ekkor kerülök először szembe azzal a feladattal,
hogy magamról írjak könyvet. Erre az eshetőségre soha
egész hosszú életemen át nem gondoltam, így nem is
vagyok rá felkészülve. Se naplóm, se semmiféle föl-
jegyzésem nincsen azonkívül, ami esetleg el van raktá-
rozva az emlékezésem kamarájában. Úgy érzem, mikor
tollamat erre az útra elindítom, úgy érzem, mintha egy
magas hegy tetején ülnék pihenve. Mert hiszen minden
ember élete nem egyéb, mint verejtékes vagy táncos
felkapaszkodás egy hegyre, amelynek lábánál született.
Én hát itt ülök mostan és nézek le a völgybe és látok
egy kis fiút nekikapaszkodni a hegy meredek oldalá-
nak. Ez a kis fiú magam vagyok és most el kell mon-
danom, hogy kúszott fel a kis fiú, amíg ideért a maga
magaslatára. Hogyan történt meg velem, hogy idáig
jutott. Talán nem lesz a dolog tanulság nélkül. Hogy
egyéb érdekessége vagy éppen értéke lesz-e, azt nem
merem Ígérni. A bátorságot is, hogy leírom, onnan
veszem, hogy az utóbbi években sok oldalról kaptam
biztatást, sőt felszólítást emlékeim megírására. Mert
velem szemben az emberek két csalódásban éltek. Az

egyik az, hogy kitűnő üzletember vagyok, akinek minden vállalata sikerül. A másik az, hogy nagy és befolyásos szerepet játsztam a politikában mint újságíró.

Sohase voltam üzletember, nemhogy jó üzletember lettem volna. Egyben, igen, voltam. Úgy éltem, bármi szegénységben, hogy sohasem költöttem el azt a pénzt, ami nem volt a zsebemben. Könnyű volt, mert sohasé voltak igényeim. Mindig azt tartottam, hogy az emberek jók, kedvesek, előzékenyek. De nem szabad rajok szorulni, mert akkor könnyen megszűnnek jóknak és kedveseknek lenni. Egy szeretett fiatalkori barátommal mint elsőéves jogász együtt laktam a Képipótcában. Nekem volt havi húsz forintom, neki volt hatvan. De a hónap vége felé mindig öneki kellett odaadnom ezüst órámat, hogy elzalogosítsa, mert sohasé volt neki elég a hatvan forintja. Ez a fiatal barátom, somogyi földbirtokos család ivadéka, rámentálta négy kiskorú gyermekét, szerencsére már olyankor, amikor komolyabban tudtam barátaim szolgálátára lenni és sikerült a gyermekeket kenyéradó pályákig vinnem s elbocsájtanom az életbe.

Véletlenül fordult a dolog úgy, hogy a Népszínház igazgatását én vettem át s hat éven át vezettem. És nem buktam bele. Ez maga elég volt arra, hogy kitűnő üzletember hírébe keverjen. Pedig ha az igazat meg kell vallanom, nekem, mikor átvettem, sejtelmem sem volt arról, hogy ez üzleti vállalkozás is. Én csak egy új magyar színházat láttam benne azzal a feladattal, hogy az alsóbbrendű, mondjuk népies vagy külvárosi

múzsa számára kell művészi otthont megszerveznem. Már hónapokon át játszottunk a szép új házban, amikor egy este, mikor az aznapi bevételt akartam betenni kisdéd Wertheim-kaszámba (Kaas Ivor báró aján-déka), feltűnt nekem, hogy a kis pénztárban egész halom bankócsomó hever egymáson. Megdöbbenve álltam meg s mintegy csodálkozva mondtam magam elé: «Nini, hiszen itt még pénzt is lehet keresni».

Ilyen üzletember voltam én. Egy reális üzleti elvem, igaz, volt. Az, hogy a hónapi keresetemből a hó végén, ha még oly csekélység is, maradjon még a zsebemben. Ez tette lehetővé egy másik vállalatomat. Dóczy Lajos akadémiai díjat nyert a *Csók* című szindarabjával. Én akkor a Eáth Mór kiadásában megjelent *Reform* című napilap szerkesztője voltam s felajánltam Eáth Mórnak a *Csók* kiadását, de Eáth, aki akkor a magyar kiadók vezéralakja s büszke volt arra, hogy önála jelenik meg minden érdemesebb író munkája: a *Csók* kiadását ke-reken elutasította magától. Én nagy önérzettel ajánltam meg neki a kiadás költségeit s ő elfogadta ajánlatomat. Azontúl sorjába jelentek meg nála a *Csók* új meg új kiadásai. Talán a negyedik vagy ötödik kiadásnál járt, mikorra Dóczy nekem megtérítette az első kiadásért fizetett összeget. Ez lett volna az első jó üzletem, de ezt se magamnak kötöttem.

Azonban ma már rájöttem, hogy a legjobb és legbiz-tosabb üzlet az, hogy az embernek hitele és becsülete, a közönségnek pedig az emberre nézve illúziója legyen. Innen van, hogy én sohasem gondoltam üzletre, soha-

sem jártam üzlet után, ellenben az életen át nekem mindig kínáltak az emberek üzleteket. A hitelnek és becsületnek pedig az a biztos alapja, ha az ember a munkát, amit vállal vagy amelyre vállalkozik, élete céljának tekinti s a szerint végzi is, se sikerre, se hatásra, se jutalomra nem gondolva, hanem csak arra, hogy munkáját alaposan, pontosan és lélekkel végezze el. Ilyen értelemben természetesen (mit csináljak, ha már magamról kell könyvet írnom, csak meg kell mondanom az igazat), tehát ilyen értelemben igenis jó üzletember voltam. De ez mégsem az, amit rendszeren jó üzletembernek mondanak.

Nem sokkal jobban állunk a politikai hatás és befolyás dolgában. Természetesen fel kell tennem, hogy aki ötven-hatvan évig újságot ír és szerkeszt, nem maradhat hatás nélkül, elsősorban azonban a közönségére és csak másod- vagy harmadsorban azokra, akik a politikát csinálják. De az egyik és a másik kategóriára is az újságíró hatása ellenőrizhetlen. Mert az újságírás számára keletkezett az a latin közmondás, hogy gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo. A vízcsepp kivájja a követ, nem erejénél fogva, hanem ha sokat hull rá. Ez a politikai tényezőbeli hírem kétségen kívül a nagyszerű pályafutásból keletkezett, amelyet megjárt a Budapesti Hírlap az én vezetésem alatt. De mily igazágtalanság ez újságlap dicsőségének minden fényét, jelentőségét és érdemét az én fejemre bocsájtani. Az egy nagyszerű gárda munkájának az eredménye volt, akik között én csak primus inter pares voltam. Elis-

mertek a fiúk fejőknek s míg én alig hagytam el a szerkesztőségi tanyát, ők mindennap kirepültek, mint a méhek a köpüből s estére berepültek megrakodva minden politikai, társadalmi és egyéb virág mézével és mérgével s elejbém rakták a zsákmányt, egy-egy dologról szinte rendesen hárman is és azután dologhoz látunk. Erről a gardáról természetesen utóbb lesz még szó ebben a könyvben. Ide annyi tartozik, hogy munkatársaim mindenikének volt valamely ambíciója. Lettek is képviselők, városi vagy más tisztviselők, főispánok. Nekem pedig nem volt semmi más becsvágyam, mint az újságunk és hébe-korba egy-egy színdarab megírása. Különösnek tetszetik azok előtt, akik az én pályafutásomból alkottak magoknak rólam véleményt, nagyon különösnek tetszetik nekik a következő vallo-másom. Soha egy vezérpolitikussal sem voltam szorosabb, mondjuk bizalmasabb viszonyban. Hírneves miniszterelnökök, elismert pártvezérek és sok érdekes politikus alakja az én életemen csak mint egy-egy árnyék suhant keresztül. Egyik sem ült le mellém barátságos beszélgetésre, egyik sem leplezte le magát előttem, egyik se bízta titkait vagy csak gondolatait is reám. Deák Ferencsel, aki pedig földim is volt, egyszer szorítottam kezét, amikor Kemény Zsigmond, mint a Pesti Napló fiatal munkatársát, valamely üzenettel küldött hozzá. Pedig akkor már ő is tudott rólam, mert egy a *Borsszem Jankóban* megjelent amolyan latinos versem úgy megtetszett neki, hogy vendégeinek annyiszor felolvasta, hogy végül már betéve

tudta; Andrásy Gyula gróffal igazában sohasem beszéltem, pedig tudom, hogy tudott rólam s valahányszor elmentünk egymás mellett, úgy néztünk egymásra, hogy tekintetünk, melyet váltottunk, elmehetett egy kis dialogszámba.

Az én szemem azt mondta neki: szeretlek és csodállak.

Az ő szeme ezt felelte: ismerlek és becsüllek.

És ez nekem elég, sőt több volt, mintha egy óráig beszélgettünk volna pártokról és pártviszonyokról. Egyetlenegy bizalmas óráim volt ez életben Bánffy Dezső báróval, egy Apponyival, egy Tisza István gróffal. Egyszer jártam Tisza Kálmánnál bátyám érdekében és többször érintkeztem Lónyay Menyhért gróffal, aki azonban hideg és zárkózott természet volt, de szerettem őt, mert akkor sem felejtkezett meg rólam, amikor már se ő nem számított énrám, se én nem órája. Míg ugyanis a Népszínház igazgatója voltam, egyszer-egyszer eljött a színházba s páholyából mindannyiszor leüzent nekem, hogy itt van, menjek fel hozzá. A nagyobb szereplésű politikusok közül még Polónyi Géza volt az, aki egy éjjeli látogatással megtisztelt s úgy éji tizenegy órától szinte hajnalig hiába kapacitált arra, hogy álljak a Budapesti Hírlappal az — obstrukció mellé. Mindezekről esetleg még szó lesz ebben a könyvben. Ennyi elég annak a bizonyítására, hogy én a mindennapi politikai életben soha részt nem vettem, minden fölkínált mandátumot magamtól elutasítottam és se személyekre, se dolgokra közvetlen

hatást egyebet nem gyakoroltam, mint azt, amit újságírói munkám tehetett politikusokra s a közönségre.

Ha pedig így van, felmerül bennem az aggodalmas kérdés: mi érdekes, érdekes és tanulságos dolog marad az én életemben, ami a magyar közönségre nézve oly fontos lehet, hogy megér egy könyvet, amellyel megtöltődik. Valóban, azt kell hinnem, hogy nem sok. Ellenben, ha nem is kerestem, mégis az életben nevezetes kitüntetésekben részesültem. Valamikor elhagyva gazdasági írnoki állásomat Somogyban, feljöttem hatvan forinttal a zsebemben Budapestre és azóta itt vagyok. Itt összeszedtem a balsors által szüleim szétrebentett családját. Elismert író lettem. Kisfaludy-Társaság és Akadémia tagjává választott. Mások társaságában alapítottam és megszerveztem és igazgattam a Népszínházat, szerkesztettem becsülettel két újságot: a *Reformot* és a *Budapesti Hírlapot*; Ferenc József királytól kaptam a magyar nemességet és a főrendiházi tagságot, megszámlálhatatlan kulturális és társadalmi egyesületnek lettem elnöke, négy szép és nagy magyar város (Szombathely, Veszprém, Debrecen, Makó) méltatott arra, hogy díszpolgárává válasszon és még egy és más, amivel tovább tudnék dicsekedni. De ez mégis elégségesen igazolja tán azokat, akik engemet e könyv megírására fölbiztatták. Az ember azt gondolja, kell mégis ebben az életben valaminek lenni, amit mások okulására, biztatására vagy — ha jól megy — gyönyörűségére érdemes lesz megírni.

Mégis nem lesz ez a könyv életrajz a szó kelendő értelmében. Én azt tartom, egy íróember igazi életrajza voltaképpen benne van az ő munkáiban. Hogy nézi ő a világot. Milyen a filozófiája, mi az erkölcsi felfogása, szóval az, ami értéke lényegét adj a, az, a nélkül, hogy ki is mondaná, benne van az ő kompozícióiban, benne van abban, hogy milyen sorsot ad alakjainak, benne van abban, hogy milyen igazságot tesz az emberek közt, akiket történeteiben megelevenít. Ami ezentúl van: az író magánélete, mit tanult, mint élt, bizonyos körülményekkel hogy birkózott meg: az ellenőrizhetetlen, arról igazságos ítéletet csak elvétve mondhatni, az ő akkori gondolkozásának, érzelmeinek, tusakodásainak ismerete nélkül. Neki is vannak hibái, vétkei is, gondja, szeszélye, lelki kényszerűségei, vágyai és ösztönei; méltatlanság mindezekről bármi adatok alapján is ítélni. Nekem utálatos dolog olvasnom az íróról, aki mint világboldogító megrendítő énekeket mond az elnyomottakról, a szegénység nyomorát, az éhezők gyötrelmeit veri a világ fejéhez, olvasnom és megtudnom, hogy környezete zsarnoka volt, hogy szeszélyes és könnyelmű volt, hogy szeretett dőzsölni és oly falánkan tudott enni, mint egy állat. Ha pedig az effélet elhallgatjuk, csak csonka és hazug életrajzot adtunk. Szent Ágoston vagy assiszi Szent Ferenc legyen az az író, aki elbírná a teljes és hiánytalan életrajzot. Minden író pedig csak olyan szent, aki uralkodik a szellemén, míg az anyag uralkodik ő rajta. Megírja az ideált, amely megihleti és éli azt az életet, amelyet természete

reáparancsol. A legszellemesebb tanulmány egy íróról csak festmény, sohasem szobor. Az egyik oldala művészi látszat, a másik oldala nyersvászon vagy papiros. Én azt hiszem, ha Kemény Zsigmond remek tanulmányait olvassa az ember, jobban megismeri belőlük magát Kemény Zsigmondot, mint azt, akiről a tanulmány szól.

Én tehát e könyvben azt fogom megírni, ami életemből emlékemben elevenen megmaradt. Mert azt hiszem, az vagyok én. Ami kiesett emlékezetemből, az nem számít, akár énám, akár másra vonatkozott legyen. Az olyan szám, amit a sors kíméletlen, de bölcs spongyája letörült a tábláról, ahol az én értékem számvetése van fölírva. Ami azonban megmaradt emlékezetem tábláján, az itt van, az én vagyok mindazzal, amit az életben beszéltem, írtam vagy cselekedtem. Ezért szerettek vagy gyűlöltek az emberek. Ezekért szerettem én az embereket és a világot.

II. ÖTVÖS.

Nem tudom, melyik esztendőben kerültek szüleim a vasmegyei Acsádról, ahol születtem, Ötvösre, Zala megye e kedves pusztájára, a Szegedy-nemzetség birtokára. De 1849-ben már ott voltunk, amikor én még csak hétéves gyermek voltam. Mert élénken emlékezem a szabadságharc némely jelenségére. Láttam átvonulni honvédeket, akik a nagy térségen, mely körül, mint egy koszorú, sorakoztak a puszta épületei, gúlába rakták fegyvereiket és vígan voltak a dézsák körül, melyekben az uradalmi cseh pintér, egyszersmind pincemester vezérlete alatt hordták fel három pincéből számukra a bort. Mert három híres szőlője volt a Szegedyeknek: és ehhez három pince: a somlyai, az aranyadi és a badaacsonyi bor pincéje. E látványtól minket gyermekeket is megszállt a harcias kedv s azontúl csak katonásdit játszottunk, felfegyverkeztünk kifaragott botokkal s egy ócska rostakérget az egyik játszótárs hátára illesztettünk s az volt a dob, melynek lelkesítő hangjaira vígan masíroztunk, amíg ki nem fogyott belőlünk a lelkesedés. Ekkor betértünk a tisztartói udvarba, ahol édesanyám valami jóval megvendégelte az egész játszóbandát, mire természetesen újra feltámadt bennünk a lelkesedés.

Még egyszer vonultak át a pusztán honvédek, amikor a következő nevezetes esemény történt. Volt a pusztán egy tekintélyes bérescsalád. Hárman voltak a Kordayak. Mind szép szál ember és régi cselédje a Szegedyeknek. De az egyiknek, Korday Miskának, a Korday-férfiaknál is férfiasabb felesége volt. Oly kardos, gyorseszű és gyorskezű asszony, hogy a pusztai kis világában a férje tekintélye egészen elhomályosult és a családot az asszony nevének csak Bors Panniéknak, két gyereket Bors Nacának és Bors Jancsinak hívták. Hogy milyen nagy természetű asszony volt, arra két példát mondok el.

Széna- és gabonahordáskor nagy mulatsága volt a pusztán a gyermekvilágnak a gyönyörűen, emeletesen megrakott, méltóságosan tovagördülő szénásszekerek után szaladni és a köteleken, melyek a nyomórúdat szorították le, felkúszni a csodás tudománnyal megépített, kiszarvalt szekerekre. (Mi egy amerikai felhőkárhozó is egy ötvösi megrakott gabonás szekérhez vagy egy minden esztétikai és mérnöki tudományt megszegyenítő tökéletességgel megépített búzakazalhoz képest, persze a pusztai gyermekek szemében!) Mikor egyszer egy ilyen szekeret megrohantunk, hogy felkapaszkodjunk rá, persze Bors Naca az elsők között, a kötél elpattant, a nyomórúd fölszabadulva az égre szökken és a kiszabadult kötél egyik vége végig vág a kis Naca fején és lenyúzza a fél skalpját.

Persze iszonyú rémület. A gyereksereg szétszalad és csakhamar megjelenik a katasztrófa színhelyén a félel-

mes Bors Panni. Természetesen a gyermekserég még jobban szétszalad, de Panni mégis inkább kitalálja, semmint tőlünk megtudja, hogy mi történt, fogja vérbe borult fejű kislányát, ott nyomban alaposan elveri, azután ölében hazaviszi, a vizes dézsába beledugja a leány fejét, jól megmossa, azután leül és térde közé szorítja a gyereket, a lecsüggő félskalpot ráhúzza helyére, jó goromba néhány öltéssel odavarrja s egy darab kenyeret nyom a lány kezébe; magát a gyereket az ágyba fekteti és re quasi bene gesta, még egy pár ígéretet foga közül nem nagyon barátságosan kieresztve, nyugodtan megy a dolgára. Ilyen asszony volt Korday Miska felesége, Bors Panni.

Bors Jancsi pedig, az ő fia, nekem testi-lelki jó pajtásom. Édesanyám nagyon megtiltotta, hogy a gyümölcsöskertben se éréskor, se érés előtt a fákról gyümölcsöt szakasztani nem szabad. Csodálatosképpen mi ezt a tilalmat jobban megtartottuk, mint Ádám és Éva a paradicsomkertben. Talán azért, mert viszont meg volt engedve, hogy amit a szél lever, azt föl szabad szednünk. Bizonyos vagyok benne, bár konkrét esetre nem emlékezem, hogy egyszer-egyszer próbáltunk a szélnek egy kissé segítségére lenni. De volt egy fa, ahhoz nyúlni nem mertünk, ellenben ott tanyáztunk, ha a szél egy kissé gorombábban kezdett fújni. Ez a kormos almafa volt vagy bőralmafa vagy, mint a műveltebbek már akkor is mondták: ranettalmafa, amiről persze ma már a kevésbé művelt ember is tudja, hogy remette. Az a türelmes várás, mikor az ember egy bőr-

almafa alatt áll és várja, hogy mikor pottyan már, igen alkalmas arra, hogy filozofáljon az ember. Így történt, hogy egy ilyen almales alkalmával eképpen szólt hozzám barátom, Bors Jancsi:

— Tudja iftyúr, azt tunnám, ha ides anyám sütné száz kenyeret, aztán nem is bánám, ha meghalna.

Mert a kenyeret az anya süti és száz kenyér Jancsi eszejárása szerint talán az ítéletnapjáig sem fogy el. Ilyen asszony volt Bors Panni, aki aznap, amikor másodszor vonult Ötvösön keresztül a vitéz honvédség, éppen rétest sütött s mikor meghallotta a dobverést és kezdett összefutni a pusztai nép, hamar kivette a kemencéből a réteses tepsit, odahelyezte gondosan a kemence szájához és futott ő is a többiek után a katonavonulást nézni. Mikor pedig visszatért a nagy látványosságtól a kemencéjéhez, mit látott! A rétes eltűnt a tepsiből, de egy fényes ezüsthuzas volt a helyén. Ez volt aznap Ötvöspusztá szenzációja, mert Bors Panni végigloholta a telepet és minden portán büszkén mutogatta a húsasát. «Mert hát illen a honvédkatona. A lelkem elvihette volna a rétest is meg a húsasát is éntülem, de a húszast itthagyta nekem.»

Harmadik emlékem a szabadságharc idejéből az, mikor a horvátok betörték és vonultak a Dunántúl Sopron felé s Szentgrótig értek, ott elfogtak belőlük egy csomót s becsukták az urasági pajtába (akkor még Batthyány-birtok volt Szentgrót). Édesapám elvitt bennünket horvát-nézni Szentgrótra s én szemtanúja

voltam, amikor a foglyokat megetették főtt krumplival, amit mérőkben (másfelé véka) hordtak be nekik a pajtába, másfelé csűrbe. A horvát rebellesek nem jutottak — mint hajdan a törökök — csak Kőszegre. Ott az utcán agyonverték őket a kőszegielek, amért azután büntetésből az ötvenes évek elején a kőszegieleknek síremléket kellett állítaniok a horvátok fölé a temetőben és meg kellett építeniök a katonaiskolát, amely ma is áll. A sírkő felavatására és az iskola alapkövetelésére Bécsből lejött Kőszegre Albrecht főherceg is. Én akkor már kis diák voltam Kőszegen s emlékszem rá, hogy minden iskolának ki kellett rukkolnia és sorfalat állania a főherceg érkezésekor.

Ezek az én negyvennyolcas emlékeim s még az, hogy édesanyám, mikor édesapám nem volt odahaza, mindig egy töltött pisztolyt tett éjszaka a kezeügyébe, miről mi titokzatosan suttogtunk gyerekek egymás közt. Ezenkívül egy dal, melyet utóbb örlető leányok hoztak valahonnan messziről, mert néha, ha szárazabb volt a nyár, Veszprém megyéig is el kellett menniök, hogy malmot találjanak, hogy a télre beőrlessenek. Ez a dal ma is a fülemben cseng:

Bakfa gyenyera el van tiltva,
 Bakfa gyenyera el van tiltva:
 Bakfa földadta, Görgey eladta,
 Egy-két aranyért a magyart eladta.

Persze, mi boldog gyermekek azt se tudtuk, hogy hogyan adta el Görgey a magyart, valamint nem tudtuk, hogy Bakfa alatt Klapkát kell érteni, aki Koma-

romot feladta. Mi csak fújtuk a nótát. Akkor mindenki azt fújta, amit ez a nóta mesél.

Ötvös! Az Isten által vakációzó gyermekek számára külön teremtett paradicsomkert volt. Itt Budapesten most álmodoznak az emberek a kertvárosról, ötvös egy kertbirodalom volt nekünk. A mákoskert, a méheskert, a gyümölcsös kert, a kertészkert, ahol virág, park, üvegházak voltak s ahol a soproni Lipkovics-család feje mint műkertész uralkodott és a tisztartóék s az ispánék kertje és a pajtás (szérús)-kert, csupa éden az egész pusztá. És köröskörül erdő, mely az egyik oldalon a Bakony kiágazásáig elnyúlt, ahol Bezi és Tátika omladékait koszorúzza a tölgyes. És az erdőkön túl a többi világ, a mi képzeletünkben olyan, mint a Kárpátokon túl: külföld, ahova az ember eljár a vásárra vagy; búcsúra vagy névnapra vagy látogatóba s ahova a gyereket iskolába küldik. A pusztában van a kiskastély meg a nagykastély. Ez utóbbi régi úri kúriák romjából készült gazdasági épületek, melyeken azonban rajta maradt a kastély név. A kiskastély az uraság lakása, de lakatlan, mert a Szegedyék rezidenciája Acsád, ahol a ma is álló úri kastélyt apám idejében építették. Az ötvösi kiskastély egy épülettelep, magával a kastéllyal, gyönyörű fás udvarral, a melléképületekben többek közt biliárd-szobával is. Mikor az uraság ellátogatott ide, a kocsis mellett ülő cifra libériás vadász belefűtt a kürtjébe, jelentve, hogy megérkeztek s akkor

lett mindig nagy izgalom a pusztán. Anyám sietett a kastélyba, a konyhát felszerelték és pár napig lázas sürgés-forgás rabja volt az egész puszta. De a gyermekvilágot ez nem hozta ki a sodrából. Mi ugyan nagyobb és függetlenebb uraknak éreztük magunkat, mint amilyennek néztük az uradalom tulajdonosát. Suttogtunk a kiskastély lakóiról is, de érdeklődésünk középpontjában a négy ló volt, amely a vendégeket hozta, a boldog kocsis, aki ezt a négy lovat hajtja és különösen a vadász, ékes ruhájában és bővösszavú kürtjével. Az, hogy cserélnék-e az urasággal, sohasem jutott az eszünkbe. De az első szóra cseréltünk volna akár a délceg kocsissal, akár az aranypaszományos vadásszal. A puszta, mint mondtam, jóformán egy épületkör volt, köztük egy nagy térség. Ma alkalmasint már nem olyan nagy a tér. Nem mintha összezsugorodott volna, hanem mi, akik valamikor ott játszottuk le gyerekéveinket, mi azóta egy kicsit megnőttünk. Egyébiránt azt hiszem, a tér a mai gyermekeknek sem kicsiny és nekik mi sem vagyunk olyan nagyok. Ha választaniuk kellene köztünk s a kocsisok közt, alkalmasint a kocsist választanák a mai gyermekek is. A téren végig szaladt egy kisebbfajta vízmosás, amely roppant népszerű hely volt, amikor hirtelen zápor szakadt a pusztára. Ez a vízmosás ilyenkor valóságos hegyipatakká lett, nagy rohanással, forgatagokkal, vízesésekkel. Mi pedig azonnal megcsináltuk nádból a malomkerekeket és megraktuk velők a hevenyészett patakot. Persze, nagy exekúció lett mindig a multság vége. Egyszer, egy nyári

napon, úgy látszik, vasárnap volt, ilyen mulatság után szép fehér nyári ruhában, fejem búbjáig maszatosan tértem haza. Édesanyám rögtönítélő törvényt ült fölöttem s mert az eddigi büntetések, úgy látszik, nem sokat használtak, arra ítélte, hogy elküld *«szolgálni»*. Kimosdattak, felöltöztettek szép friss fehér ruhába, összekötözték a kis motyómat, pálcára tűzték, kezembe adták s azt mondták: «Isten hírével, eredj világgá és keress magadnak szolgálatot». Én pedig nem minden dac nélkül komolyan elindultam, de nem jutottam tovább, mint a kapun ki. Ott, úgy látszik, megijedtem, mert a motyómat letettem, magam pedig szép friss új ruhában leültem az ablak alá a sárba s ott sírdogáltam, amíg véletlenül arra nem ment a pusztai legnagyobb szája, Noszkáné, a pusztai korcsmárosné s megtudván szerencsétlenségemet, karjába nem vett — mert a szíve is nagy volt — s vissza nem vitt édesanyámhoz, aki erre *«még egyszer»* megbocsájtott. Atyám hasonló esetekben — mert a víz és az árokban való fürdés roppant népszerű, dolog volt köztünk gyerekek közt — az ilyen regényes büntetéseknél jobb szerette a pipaszárt meg a léniát, előrebocsájtván velünk szemben előszeretettel használt félelmes káromkodását: *«Zsán futer a máten.* Mi ugyan nem tudtuk akkor, hogy mit jelent ez a rettenetes szó, de én még ma sem tudom. De a mi fülünknek úgy hangzott, mint a mennydörgés, melyet — felfordítva a természeti törvényt — rendszerint követett a villámlás és a mennykőcsapás.

Néha a köveses gödör is megtelt vízzel, de volt rendes fürdőhelyünk is: a téglaszín. Ha vályogra vagy téglára volt szükség, ott vetették s a kivájt gödrök állandóan teli voltak vízzel a gyerekek és a sertécsorda nagy gyönyörűségére. Ott deletünk rendszeren, a disznók s a gyermekek. Mert nekünk sohasem fért a fejünkbe, hogy mért ne legyen szabad nekünk az, ami szabad a kondának.

Hej, a gombaszedés, hej, a kukoricasütés, hej, a gubacsgyűjtés az erdőben! Oly tikkadtan bandukoltunk haza néha az ilyen expedíciókról, hogy, emlékezem rá, úgy gyötört bennünket az éhség, hogy lehasaltunk az úton, hogy igyunk a tehén lábanyomából, mint a mesebeli bujdosó testvérpár.

És volt egy pusztatéglaszín is a határban. Azt régen vájták ki, de száraz és dimbes-dombos volt és be volt növe kökénnyel, gelegenyével és csitkenyével. És azt felosztottuk egymás közt és azt mondtuk, ez a mi szőlőnk. És egyszer befogtuk a Bagó szamarat a kordéba s a kordét megraktuk téglával és édesanyánk kijött velünk a pusztatéglaszínre és épített nekünk a téglából kemencét, amelyben kökényt aszaltunk. S miikor ott akkora varangyosbékát fogtunk, mint a kalapom, de kezünkkel is betapasztottuk a szánkat, nehogy kiolvassa a fogunkat s aztán eleresztettük, mert eszünkbe jutott a tollfosztáskor és fonáskor hallott mese a varangyosbékáról, aki elátkozott királyfi volt, ó, milyen gyönyörű idők voltak ezek! De sejtem, hogy a játzsáshoz is talentum kell. Adomány, játszani tudni. És ne-

kern úgy tetszik, ebben vittem legtöbbre. Egyszer, már kőszegi diák voltam, amikor ájultan vittek el játszó pajtásaim közül. Tudtam játszani az eszméletlenségig. Kár, hogy ez a szép tudomány a gyermekkorral együtt kipárollog az emberből.

Természetesen részt vettünk nemcsak a gyermek-játékokban, — játszótársak persze a cselédgyerekek, a pintérek gyermekei — csatlakoztunk a felnőttek vagy, mint mi mondtuk, a nagyok multságaihoz is. Kisasszony napján az ötvösi búcsú nevezetes napunk volt. Ilyenkor két bábos (mézeskalácsos) sátor is volt. Ittuk ott a márcot. A kis templomunkban a sümegi barátok miséztek. A kiskastély nagy termében gazdagon terített asztal várta a vendégeket. Tündérvilág volt huszonnég óráig az ötvösi búcsú. Persze, gyermekszemmel nézve. A kiskastélyban cigány, a cselédházakban a primitív citera, tánc és lakodalom mindenütt.

Húsvéthétfő is nevezetes napja volt a pusztának. A leányok akkor küldöztek egymásnak komatálat. Egy tányéron egy üveg bor, kalács és piros tojás, szép kendővel leborítva. Egyik leány küldte egy másiknak, aki azután a tányéronvalót kicserélte s úgy küldte vissza. Ez pedig azzal járt, hogy akik egymásnak komatálat küldtek, azok a következő húsvét hétfőig komának szólították és magázták egymást. Húsvéthétfői multság volt a *bolondlomba* is. Lómbának a hintát nevezték. Egy erős cövekre, melyet a földbe vertek, keresztbe fektettek egy vékonyabb gerendaszálat, melynek két végére primitív hintát akasztottak, egy fahasáb kötélre

akasztva. A kötelet a lába közé fogta, aki ráült s a többiek pedig nekifeküdtek a gerendának s elkezdték forgatni eszeveszetten, hogy végül a két gyerek, aki a hintán ült, a centrifugális erőtől hajtva, vízszintesen repült egy szinten a gerendával.

A húshagyó kedd is emlékezetes napja volt ötvösnek. Aratni s csépelni vasmegeyi héncek jártak az uradalomba. A cséplőgép akkor még nem volt feltalálva. A cséplés szép tempósan folyt a pajtáskertben egész télen s már kitavaszkodott, amikor a jó héncek fölkerelkedhettek, hogy hazájokba menjenek. A farsang utolsó napjai mindig ötvösön találták őket s ők, nyilván otthon való szokásaik szerint, a húshagyó keddet primitív maskara-felvonulással ünnepelték meg. Egyet közülök befontak szalmakötéllal. Egyet, aki ingben, gatyában jött, gömböccé tömtek ki szénával. Egy harmadik zsákból kitömött kecskeformán lovagolt és lökdöste a nézőket. Egy pedig bábut vett a hátára olyanformán, mintha a báb vinné az embert s nem az ember a bábut. Ennek a félkezében nyárs volt, a félkezében kosár, így járták be a pusztát s házról-házra mentek. Minden megállásnál a kitömött embert deresre fektették s megcsapták. A kecskés ember a nézőket lökdöste, mert persze nagy közönség kísérte a vonulást, a szalmás ember ölelgette a lányokat, a nyársas pedig bürkét, szalonnát, ódalast kapott a nyársára s a kosarába. Természetesen a puszta apraja-nagyja a maskarás héncek nyomában van. Otthon csak az, aki a bürkét, kolbászt, szalonnát vagy füstölt húst adja az ad hoc komédiásoknak.

Lakodalomra is emlékezem, melyen résztvettem mint gyermek ötvösön. A kanászgazda lánya ment férjhez s ott láttam először és sajnos, utójára is, az úgynevezett *dústáncot*. Abból áll ez, hogy négy-öt borospalackot sorba raknak a szoba közepén s a bojtárlegény, persze a kaszt szeladonja, borral telt poharat tesz a fejére s szilaj ugrásokból álló táncot jár a sorba rakott palackok körül, keresztül-kasul az üvegeken a nélkül, hogy a fej érői a pohár leesnék.

Vasárnap délutánonként is tánc, muzsika és társasjáték járja. A tánc a *«magyar»* (nem nevezik csárdásnak), a muzsika a primitív parasztcitera, melynek egy-két mestere akkor még minden faluban akadt. Én is megtanultam rajta játszani és akárhányszor vállaltam a cigány s a táncos szerepét felváltva. Ha pedig citera sem volt, akadt egy közönséges fésű, melyet finomabb-fajta papirosba burkoltak, úgy fűjták. Ezen a hangszeren majd mindenki tudott játszani. A falusi társasjátékok ismereteseek. Egyre emlékezem, melyet nem tudom, játsztak-e másfelé is, mint Ötvösön. Összefogóztunk köralakba, egy lány vagy legény a körben állt s a többiek éneket kezdtek, melynek némely foszlánya ma is itt van a fejemben. Azt mondja, hogy

Hej széna, széna
 Széna szakadéckja,
 Benne vagyon barna kislány
 Barna kis menyecske . .
 Öleld, öleld, akit szeretsz.

Ezt ölelem! Ezt szeretem! . . .

Ezzel a bennlevő elkap a körből valakit s a kör frissebben folytatj a a dalt a kettő táncához:

Mikor a lányok szépen fújják,
Kukorékos táncuk járják,
Ha a boca meglobbantja,
A piharcra bé-béhajtja.

Sej mer, a léhöl kalán köll,
Bor pecsenye ebédhöl.

Van ebben értelmetlenség is, de végre ez csak foszlány és töredék. Az egész több mint hetven esztendeje a fejemben, csodálni való, hogy ennyi is megmaradt belőle. Nem sokáig kéjtelgek-e ötvösi gyermekkorom emlékeiben? Szinte hajlandó volnék Walter Scott példáját követni, aki egyszer-egyszer valamely táj vagy tárgy leírásába bocsájtkozott, egy hirtelen fordulattal azt táncsolta olvasójának, ha nem szereti a leírásokat, fordítson vagy egy tucát oldalt, mert a leírása legalább is addig fog tartani. Én most már ettől elkéstem, olvasóm túl van ezen a részen, tehát nem marad más hátra, mint bocsánatot kérnem attól, aki sokalta a dolgot. Egyébiránt azt hiszem, hogy az embernek, különösen íróembernek a leghasznosabb útipoggyásza életpályájához az, amit gyermekkorában szed fel. Mennyi szín kerül le erről a palettáról, mennyi tanulság a gyermek amaz eseményeiből, melyeknek emléke nem marad el tőle egy élet vándorlásainak minden körülménye és viszontagsága közepett. Azt hiszem, egy költő ott termékenyül meg igazán s merem mondani, hogy ifjú

kora élményeinek emléke valóságos őrző anygalként áll mellette és valószínűnek tartom, hogy némi kutatással meg lehetne állapítani, hogy megátalkodott gonosztevők sorsának egyik oka az, hogy elfelejtették gyermekkorukat és azt is, hogy valaha gyermekek voltak. Nekem Ötvös ma is egy tündérország, ahova álmaim gyakran visszavisznek, ahova azonban, bár az utolsó Szegedynek, György úrnak özvegye, aki nagykorában is meg tudta őrizni a fiatalság báját és vonzó szeretetreméltóságát, ismét és ismét hívott gyermekkorom e varázsos tanyájára: alig merek arra gondolni, hogy oda ellátogassak. Mert egy ily látogatáshoz, hogy ne járjon méla csalódással, nem nyolcvannégy esztendőök megtört szeme, nem a léleknek az élet által megnyírbált szárnya kell, hanem ártatlan gyermekszem és szűz gyermeklélek. Attól félek, nem ösmernénk egymásra Ötvös és én. Más világ volt az, amikor én ott lepkét kergettem s mikor engem a darázs megkergetett. Más világ volt, amikor édesanyám szekérre pakkolt bennünket s Badacsonyba vitt az urasági szőlőbe s fürödni a Balatonba, ahol nagyon jó volt nekünk, de ahonnan alig vártuk, hogy visszakerüljünk Ötvösre. Más világ volt az, amikor az aranyadi hegyre mentünk, ahol apámnak is volt szőlője. Kivált ha már ősz felé járt az idő, ha a vakáció vége közeledett. A Zala vize kiöntött, a szentpéteri híd magasan és félelmesen állt ki az árból, mely a rőzséből rakott töltést elborította, úgy hogy vagy egy kilométernyi utat vízben gázolva kellett megtenni a hídig s a hídon túl újra. A lovak

szügyéig, a kocsi tengelyéig ért a víz. Gondolom, a kocsis biztos volt a dolgában s anyánk is tudta, hogy baj nélkül kell átjutnunk, de mi gyerekek halálosnak tartottuk a veszedelmet s valami szorongó gyönyörrel láboltuk meg mindig. Anyánk pedig este, venyigetűz mellett a kedves pincében — ami persze elég tisztességes lakóház is volt — beszélt nekünk a régi jó időkről, amikor a Zala mentén a párhuzamos dombok oldalán festőin fekvő falvak urai ilyen árvizekkor csónakon közlekedtek egymással. Kehida, Csány, Szentgyörgy kúriáiból kiszállva, csónakon jártak egymáshoz búcsúra, névnapra, paszitára, disznótorra atyafiak és jó barátok. Az ifjú nemzedék cigányt is vitt s holdvilágos éjeken csónakos szerenádot rendezett a szépeknek. Ma persze egy kissé meg van rendszabályozva a Zala, kőhidakkal van megfűkezve, úgy hogy csak végső elkeseredésében tud néha egy kis részleges árvizet csinálni. Akkor minden esztendőben veszedelemben volt a zalamenti széna-termés, Zalabértől kezdve Szentgróton át (ahol a Batthyányak kastélya cölöpökre volt építve), egész végig odáig, ahol a ráktermő folyó bekanyarodik a Kis-Balatonba.

És ezzel a gyermekkor ifjúsága véget ér. Következik a gyermekévek férfikora: az *iskola*. Mert a gyermekidőnek is, mint az egész embernek, megvan a három kora: az ifjúsága, amíg iskolába nem jár; a férfikora, az iskolaideje. Aggkora kezdődik az érettségi vizsgálat után, amikor aztán legtöbb emberben észrevétlenül, lassan meg is hal az ifjúság.

III. UKK.

Ez a különös szó egy falunak a neve, mely Zala vármegye északi határán fekszik. Jánosháza (ma már mint Boba-Jánosháza vasúti állomás) egy órányira fekszik oda és már Vasvármegye. Ukk egészben jelentéktelen község, hiszen mint hitközség is filialeja a gógánfai plébániának. Ellenben nevezetes családok székhelye volt. Hertelendyek, Oszterhueberek, Barezák, Horváthok, Sztankovanszkyak és Gyömöreiek birtokai voltak a határában. De ha maga a falu jelentéktelen volt is egyébként, kilátása dél felé felségesnek mondható. Síkság feküdt előtte, melyet a kanyargós, lápos Marcal vize is érintett. Balkéztől Sümeg várának festői omladékai, a várdomb alatt a kedves kis város. A völgyet Sümegen túl mint egy koszorúval zárta be a Bakony széle, Tátika és Bezi várak romjaival. A szép Somlóhegy, váromladékával a félvállán baloldalt strázsálta a síkságot. A somlyai szüretetek mozsárlövéseit Ukkon hallani lehetett. A természet alkotta szinte az egész romantikus lelkek andalgása és csapongása színhelyévé.

A Gógánfa felől érkező országút elhaladva a gyönyörű négy szál jegenyefa közt álló feszület előtt, egyenesen

nekimegy egy tág udvarnak s csak ott közvetlen előtte kanyarodik be a faluba. Az udvart, ha szembe állsz vele, balkéztől egy nagyobb ház, jobbkéztől egy kisebb és fenéken istállók kerítik be, köröskörül pedig kert öleli. Kőoszlopos kapun jutsz be az udvarba. A kisebb ház előtt lépcső s egy parányi terraszféle van, amelyen székre letelepedve egy öreg párocska ül, sütkérezve a tavaszi napban. Mert húsvét hete volt, szép verőfényes nap reggelén. A béresek akkor eresztették ki a borjúkat itatni a kútra, amely az országút mellett állt, nem messze a kaputól. A borjak, szabadulva az istállóból, vidáman ficánkolva robogtak az itatóvályura. Az öreg bácsi szeretettel nézi a fiatal állatokat s az öreg nénihez fordul s azt mondja:

— Azt még szeretném megérni, hogy mi lesz ezekből a borjából.

Azután pipára gyűjt és sütkérezik tovább. De most megnyílik a nagy ház ajtaja, a hosszú nyitott ambituson egy féltucat gyermek jelenik meg lármásan és izgatottan s velök a mama, aki így szól hozzájuk: Csendesen gyerekek, mielőtt játékba kezdtek, menjetek a nagyapának kezét csókolni.

És a gyermekek rohannak át a kisházhoz, sorba csókolnak kezét az öreg bácsinak és az öreg néninek s aztán se szó, se beszéd, ficánkolva el, ki a kapun, a pajtáskert felé, ami a főjátéktér volt. És az öreg bácsi megint megszólal:

— Azt is szeretném megérni, hogy mi lesz *ezekből* a borjából.

Az öreg bácsi az én atyai nagyapám, Kremszner Pál volt, az öreg néni az ő második felesége, édesapám mostohaanyja, akik utolsó éveiket eltölteni ide telepedtek gyermekeikhez. A kisházban laktak s mert foglalkozás nélkül élni nem tudtak, nappal nyáron a kertben, főleg a méhek körül tanyáztak. De láttam én öregatyámat nyolcvan évén túl még a kapát is forgatni a kertben. Azt talán nem kell mondanom, hogy a második borjúcsapatban, melyért még élni szeretett volna a kedves öreg, ott voltam én is. Az előtt való nap későn este jöttünk haza, húsvéti vakációra. Anyánk, kifürösztött, megetetett és lefektetett bennünket s másnap reggel dirigált az öregekhez köszönni. Hogy mi lett belőlünk, azt nagyapám nem érthette meg. A legközelebbi nagyhéten meghaltak mind a ketten, mint Filemon és Baucisz. Nagyapám csütörtökön. Nagyanyám még kikísérte őt az ukki temetőbe, azután hazajött, ágyba feküdt s még aznap elaludt örökre.

A kúria, amelyben laktak, Horváth Pálé, atyám fiatalkori barátjáé volt. Atyám még ötvösi tisztartó korában bérbe vette a birtokot, ahol azonban kezdetben édesanyám gazdálkodott, míg végül atyám is, elhagyva állását, mindenestül átköltözött Ukkra, ahol neki is volt egy kisebb birtoka és háza. Ukk lett azután az én nagyobb diákkorom és férfiasabb örömeim tanyája. Itt kaptunk puskát, agarásztunk. Két idősb testvérem s magam is egy-egy iskolatársunkat, akivel szorosabb barátságban voltunk, idehoztunk vakációra. Boldogok voltunk és gondtalanok. Kieléveztük a fiatal-

ságnak azt a privilégiumát, hogy semmi közünk a gondokhoz, melyeket szüleink viseltek a nélkül, hogy velünk valaha éreztek volna. Mert szerények voltak és igénytelenek, dolgoztak tizenegy gyermekért, akik közül kilencet tanítottak és fölneveltek az élet számára, amíg magok — marhavész, jégverés és szárazság által szorongatva — végre le nem roskadtak.

Én rossz puskás voltam, amíg egy könnyelmű lövés folytán végleg el nem dobtam a fegyvert. Kinn jártam a mezőn s egy «*tíhordó*» kányára löttem, mely magasan éppen a fejem fölött lebegett. A töltés egy része — persze régifajta kapszlis puskám volt — hátul csapott ki, egyenesen a jó szemembe, úgy hogy abban a pillanatban elveszett a szemem világa. (A balszememet még öt éves koromban vesztettem el. Az erdőn jártunk, kukoricát sütöttünk. Mi érte szememet, nem tudom. Mikor haza értünk, gyulladt volt. Csak arra emlékszem, hogy sokat voltam sötétben. Vittek Sümegre s másfelé is orvoshoz, de nem tudtak rajtam segíteni.) Itt a mezőn szerencsére ismertem minden utat és ösvényt és valahogy négykézláb tapogatva sikerült hazavergődnöm. A szemem pár nap alatt kitisztult, de én azontúl csak igen ritkán és sohasem a magam kedvére vettem puskát a kezembe.

IV. SÁRVÁR.

Egész életemen át nagy szerepet játszottak az álmaim. Nem mintha jelentettek volna valamit, de oly élenkek voltak mindig, hogy szinte egész rákövetkező napon a hatásuk alatt álltam. Ha jó álmom volt, jó kedvem volt egész nap. A rossz álom pedig elrontotta egy-egy napra a kedvemet is. Álmaim pedig, ha nem is ismétlődnek, de vissza-visszatérnek ugyanazokra a helyekre, ugyanazokhoz az alakokhoz, úgy hogy azt mondhatnám, élő barátaim mellett voltak és vannak álombeli ismerőseim is. Ezek közé nem számítom a víziókat, amelyek üldöztek, mikor gyermekkoromban tartósan gyötört az akkor igen sűrűen előforduló harmad-negyednapos hidegtelelés. Ilyenkor, ha a hidegrázás után meglepett a forróság, a takaróm ráncaiból és az tgyam felett függő képből is hadseregek keltek ki és maséroztak körülöttem és rajtam keresztül-kasul. Másik visszatérő vízióm volt, hogy a rohanó földgolyón ülök a bakon és száguldok a világűrben, azzal a gyöttrő érzettel, hogy le kell esnem a semmibe. Ezek a átómányok állandóan gyötörték. Egyszer pedig a Balaton tükrét láttam magam előtt s úgy esett, hogy egy helyen szétcsapódik a víz s a mélységből egyházi processzió

vonul ki s tova halad a víz tükrén, míg egyszerre ismét meg nem nyílik előtte a víztömeg és a búcsúsok le nem szállnak a nyíláson. Ekkor egy asszony kilép a menetből, hozzám jő s felszólít, hogy menjek velök. Én tiltakozom, ő az apámra hivatkozik s így vitatkozunk egy darabig, amíg én rémülten ki nem jelentem, hogy nem igaz, hogy az édesapám küldi, tudom is, hogy ő hol van, a pajtáskertben lábaspajtát építenek, ott van s én nyomban megyek s megkérdem, igaz-e, hogy ő mondta, hogy menjek én is a búcsúsokkal. Ezzel az asszonyt, aki hívogatott és felém nyúlt, el-lököm, kiugrom az ágyból és menekülök három szobán keresztül. Az asszony utánam és utól is ér, mikor a harmadik szoba ajtaján ki akarok menekülni. Az asszony elfog, én pedig kétségbeesve kiáltozom, hogy nem megyek, nem megyek s a földre vetem magamat.

Egyszerre azonban érteni kezdem az asszonyt, aki könnyörögve mondja, hogy legalább ebbe az öreg karos-székbe üljek. Egy vén bútordarab volt, mely a közelben állott. S valóban a nélkül, hogy az asszonynak engedtem volna, hogy hozzám nyúljon, felvászorogtam a székre, ahol lassan magamhoz tértem. S mi volt ez az egész eset?

Mikor én lázban feküdtem s víziók gyötörtek, az ágyamhoz lépett öreg házvezetőnénk, akinek édesanyám (mert ő Ukkon volt, ez pedig még ötvösön történt) meghagyta, hogy délután négy órakor, amikor a lázam előreláthatólag alábbhagy, kínáljon meg egy kis levessel. Az én láztól zaklatott fantáziám pedig

nyomban besorozta az öreg asszonyt álmodó szereplői közé s ilyen drámai jelenetet rögtönzött.

Még ma is gyakran megfordulok álmodó Sár-várban, iskolázatom első stációján. Atyámnak háza volt a városban és egy kis szőlője a határban. A házban nagyatyám lakott s engemet hozzáadtak kosztalásra s ott jártam először rendes iskolába.

Nagyatyám és második neje egyszerű és igen jámbor, istenfélő emberek voltak. Nagyatyám vadászember az Esterházy-uradalmakban, felesége jó vármegyei parasztasszony. Első felesége, atyám édesanyja, Kallivodaleány, szintén igen istenes asszony volt, aki atyámat, mikor gyermekkorában feketehimlőbe esett, elfogadta, ha meggyógyul, Istennek. Így lett atyám Szombat helyen kispap és mint jeles tanuló fölkerült a bécsi Pázmáneumba, ahol már a kisebb ordinációkat felvette, amikor édesanyja meghalt. Ekkor kilépett s elment Keszthelyre a Georgikonba úgynevezett praxinak s gazda lett. Atyám családja a sopronmegyei Dörföldéből való volt. Ez a kedves község, épp úgy mint Doborján, Liszt Ferenc szülőfaluja, Trianon útján Ausztria kezére jutott. Kőszegi diákkoromban egyszer kirándultunk Dörföldre megnézni, vannak-e még ott atyafiak és találtunk is még többet: jámbor földműves és homokbányász parasztokat, akik szívesen fogadtak bennünket és meg is vendégeltek jó aludtzejel uzsonnára. Az odavaló parókia anyakönyvében találtunk még, gondolom, négy Kremsznert. Úgy látszik, azért csak négyet, mert a XVIII. században leégett a plébánia-

ház s benne az anyakönyveket is megemésztette a tűz. Minden Kremszner nagy kort ért el. Egyik sem adta nyolcvan esztendőnél alább. De nevezetes, hogy mindeniknek csak egy, legfőljebb két gyermeke volt. Az én apám ütött ki először a familiából. Neki egy korán elhunyt lánytestvére volt, de az ő gyermekei száma majd a tucatig emelkedett. Közülök ketten, néhai Béla bátyám és én meghaladtuk a nyolcvan esztendőt. Él még Rákosi Szidi, aki túl van a hetvenen és Evva Lajos özvegye, Márta, legfiatalabb testvérünk. Elválik, megvan-e bennük is parasztőseink vitalitása. Ha meggondolom, nem egészen közönséges família voltunk. Volt köztünk kereskedő, orvos, író kettő, színész kettő és író felesége is egy és egy katona, aki mint fiatal (18 éves) hadnagy az olasz harctéren esett el. És egy különös jelenség: minden páratlan számú testvérem (első, harmadik stb.) gyermekben nagyon termékeny volt, minden párosszámú: második, negyedik stb. vagy teljesen meddő vagy olyan szegény ezen a téren, hogy némelyiknek két feleség is kellett hozzá, hogy egyetlen utódot neveljen.

Sárvári iskolás esztendőmről nem sok mesélhiválóm van. Nagy szüleim jól bántak velem, de legfőbb gondjuk az volt, hogy vasárnap voltam-e misén vagy sem. Mert hogy mért, mért nem, atyám az evangélikus kis iskolába adott. Ez ösztökélte nyilván a jó öregeket arra, hogy lelki üdvömrre vigyázzanak. És bizony, igazuk volt, mert én a templombajárás értékét és komolyságát akkor kissé fölületesen ítélt meg s jobb szeret-

tem, különösen a roppant érdekes várban, Floderer Viktor tisztartó gyermekeivel a bástyán játszani vagy a város melletti nagy réten, az ifjúság labdázó helyén szórakozni. Mulatságos dolog, hogy az iskolából semmire sem emlékezem, csak arra, hogy a tanulószoba mellett volt egy benyíló, melynek ajtaja mögött a falon egy kép volt, kire mi gyermekek azt mondtuk, hogy püspök. Büntetésül a tanító az ajtó mögé, a kép alá szeretett bennünket térdepeltetni s mi rettenetesen féltünk, nem a büntetéstől, hanem a — püspöktől.

Egy másik különös emlékem Sárvárról a következő. Kora tavaszon a játszótéren szaladgáltunk, mely a Kőszegre futó országút egyik oldalán van. A másik oldalán az útnak temető volt, ahol éppen temettek. Persze, mi gyermekek hamar átszaladtunk az úton, végignéztük a temetést. A sírásók fölemelik köteleken a koporsót s lebocsájtják a sírba. S amint a koporsó siklik a kötélén, egyszerre csak hallom, hogy egy nagyot loccsan. A nedves tavaszon a frissen ásott sírban víz gyűlt össze s íme, most ezt a szegény halott embert beleeresztették a hideg, piszkos vízbe, mely behatolva a koporsóba, el fogja őt borítani. Oly borzalmas, oly megrázó volt nekem a gondolat, hogy rémülve menekültem el onnan, sohasem tudtam a dermesztő benyomást elfelejteni s minden nyitott sír mellett most is végigfut ez a jelenet az idegeimen.

Akkor volt ez, gondolom 1850-ben, amikor majd a fele várost elhamvasztotta a tűz. A következő esztendőben előléptem iskolázásom második állomására, Kő-

szegre. Ott lakott mint nyugdíjas gazdatiszt anyai nagyatyám, Vogel Ignác vagy mint az akkor még sült német Kőszegen mondták, Ignaz von Vogel, palatinátusi (Pfalz) nemes von Weiszenfeld nemesi előnévvel. Szerény, a csepregi Jankó vicséktől nyert nyugdíjából élt, amit megtoldottak nagyobb részét természetbeli hozzájárulással gyermekei, akiknek gyermekei mind nála voltak koszton, néha öt-hat is. Természetesen ön is odakerültem két bátyám mellé, akik már ott voltak.

V. KÖSZEG.

Anyai nagyatyám igen érdekes és igen kedves ember volt. A Eajna mentén született, kitűnő nevelésben részesült, szépen énekelt és jelesen zongorázott s rendes olvasmányai közé tartoztak a latin klasszikusok, kiket eredetiben olvasott. Napóleonnak az volt a híre, — s alkalmasint a szokása is — hogy ahová betette mint hódító a lábát, ott első dolga volt, hogy újoncozzon, így, amint átlépte seregével a Rajnát, a Palatinatusból minden épkezláb legény menekült. Ezek közt volt nagyapám, aki meg sem állt Bécsig. Ott hamar észrevették pompás tenorhangját s állandóan üldözték azzal, hogy álljon be énekesnek. De a színpadhoz semmi kedve nem volt s megunva a sok alkalmatlankodót, tovább indult keletnek s így került Magyarországra. Érsekújvártt bekerült egy előkelő estélyre, ahol a csinos és sok ügyességű fiatalember feltűnt az akkori primásnak, aki szintén ott volt az estélyen. A primás biztatta, hogy maradjon itt s végül azzal akarta kapacitálni, hogy ha itt marad, megteszi jószágigazgatójának. Leendő nagyatyám szabadkozott, hogy gazdaságot nem, tanult, nem ért ehhez a szép mesterséghez.

— Maga — replikázott a primás — annyi minden-

féle szépet meg tudott tanulni, majd megtanulja ezt is. — És Herr Ignatz Vogel von Weiszenfeld itt maradt. Sőt nemsokára megházasodott. Elvette a Neppel patriociusi család szép kékszemű leányát és soha többé Magyarországról el nem távozott. És fiai, Szombat helyen járván iskolába, összebarátkoztak az én édesapámmal, sőt egyszer el is vitték magokkal a Muraközbe, ahol akkoriban nagyatyám a Száparyaknál volt gazdatiszt. Ott ismerkedett meg már édesapám édesanyámmal, kiről természetesen, mikor papnak ment, le kellett magában mondania, de akiért rögtön elment, amikor a keszthelyi Georgikont elvégezve, Nyőgérben, Vas megyében, Batthyány Lajos gróf birtokán ispáni állást kapott. Mennyi bonyodalom, különös körülmény és fordulat merőben azért, hogy végül én ezeket a sorokat mégírhasam!

Hogy ne én, az unokája mondjam el, milyen ember és férfiú volt nagyatyám, álljanak itt a sorok, melyeket a kőszegi bencés tanárok vésettek sírkövére, mely a kőszegi temetőben a bencések temetkező helye szomszédságában áll, íme:

Virum ingenii magni
Litteris clarum,
Strenuum sibi, aliis mitem
Lugent sui et qui noverunt.

(Körülbelül: kiváló tehetségű, nagytudományú, magához szigorú, mások iránt szelíd férfiút gyászolnak benne övéi s akik csak ismerték.)

Nem csoda, hogy hamar nagy tekintélyre, köztiszte-

létre s népszerűsége tette szert a kis város társadalmában. Hogy milyen közismert volt, mutatja a következő eset. Nagy öregségében, ő is jól túl ment a nyolcvanon, megesett rajta néha, hogy elvesztette tájékozódását, nem tudta, hol van. Szeretett a Gyöngyös patak partján sétálgatni a gyönyörű fák alatt. Egy ilyen séta alkalmával egyszerre észreveszi, hogy nem tudja, hol jár. Meglát azonban egy kis ismeretlen fiút, hozzá lép és így szól hozzá: — Fiacskám, ismersz te engem?

— Hogyne, — mondja vidáman a fiú — hiszen maga a Herr von Vogel.

— És azt is tudod, hogy hol lakom? — folytatja kérdéseit nagyapám.

— Persze, hogy tudom, hiszen minden ember tudja!

— Akkor gyere, fiam és vezess engem haza. — És az idegen fiúcska hazavezette az aggastyánt.

Ha pedig én visszagondolok arra a négy esztendőre, melyet a házában töltöttem, úgy tetszik nekem, hogy az a szép sírfelirat hiányos. Nincs meg benne nagyatyám legnagyobb tudománya: az ő csodálatos pedagógiája. Vállalta unokái tömegét, de nagyszerűen tudta kezelni is. Egy igen érdemes, de nagyon pedáns gimnáziumi tanár mindennap tizenegy óra után megszokta látogatni, amikor is aztán Fanny néni, az öreg úr özvegyasszony leánya, aki a háztartását vitte, megkínálta egy csésze húslevessel. Egy napon nagy haraggal toppan be hozzá a tanár úr és éles szemrehányással támad rá, hogy íme, féltizenkettő, mindjárt itt lesz az ebéd órája és hallatlan: a gyerekek ott

binckéznek az utcán. Mikor fogják ezek a délutáni leckét megtanulni?

— Kedves tanár úr — mondja az én nagyapám erre. — Ezek a gyerekek reggel nyolc órától tizenegyig az iskolában szorongtak. Ezeknek most fontosabb az, hogy a tüdejük és a vérük friss levegővel teljék meg, mint a délutáni lecke.

És bizony, ezen egy kicsit összekülönböztek, de természetesen nem sokáig tartott a harag. Érvényben azonban a nagyapa törvénye maradt. Mint maga is jó muzsikus megkövetelte, hogy minden gyermek tanuljon valami hangszert. Zsúrok akkor is voltak persze. Néhány család járt így össze, minden vasárnap került egyre-egyre a sor. Hogy milyenek voltak a többi zsúrok, azt nem tudom, mert oda gyermeket nem eresztettek. Ellenben a mi nagyapánk bevette a gyermekeket is. És járták a legváltozatosabb társasjátékok, zenére vagy a nélkül. Egy élclap szatirikus dialógját be kellett tanulnunk s előadnunk. Ének és tánc váltotta fel a társasjátékokat. Még balettet is produkáltunk. Mert a Tipka-családnak egy fiatal tagja balettáncosné volt a gráci színháznál s mikor egyszer hazajött vakációra, műtáncokra tanított bennünket, melyeket a nagyapa zsúrján nagy hatással produkáltunk. Első irodalmi hatásomat is egy ilyen zsúron értem el. Az volt a játék, hogy feladtak néhány szót s írni kellett valamit, amelyben e szóknak benne kell lenniök. Emlékszem, hogy a feladott szók közt volt többek közt a hímzés, az olló s a rák. Persze, mind olyanformát írtak, hogy a kislány

vette a hímzését, az ollóval vágott magának egy szál pamutot és hímzett egy rákot. Én pedig olyat írtam, hogy a tó partján ült egy rák, amely az ollójában prédáját tartotta s az esti szellő felborzolta a tó tükrét, mely olyan volt, mint a finom hímzés. És mind elkezdtek azon csodálkozni, hogy mikép juthat az embernek ilyen az eszébe. Én meg azon csodálkoztam, hogy mért csodálkoznak ezen s hogy másnak is nem ez jutott az eszébe. Mindenféle tréfás, sőt pajkos és szentimentális dalt tanultunk nagyapánktól, melyeket maga kísért zongorán. Mikor egy újságírói összejövetelem vagy húsz évvel ezelőtt Heidelbergában jártam, ott egy üzleti kirakatban egy tányért láttam, melynek belső lapján nagyatyám egyik ilyen dala volt olvasható kotta alá írva.

Azt tartotta nagyatyám, hogy a gyerekeknek mindent meg kell tanulni s ő tanított bennünket kártyázni is. Járt velünk a hegyekbe kirándulásokra s játék dolgában igen liberális volt, de egyébként szigorú rendet tartott. Mindig két unokának, egy fiúnak, egy leánynak, kellett egy-egy hétig teríteni. Cipőnket — jobban mondva csizmánkat — magunknak kellett tisztogatnunk s ezért ma is hálás neki a szobaleányom, mert annyira hozzászoktam akkor a vigyázatos járásra, hogy sáros ne legyen a csizmám, hogy ma is rabja vagyok ennek a szokásnak s igen óvatosan lépkedek, ha sáros az utca. Rendezett nekünk alkalmas napon, amikor tudniillik az iskolától ráértünk, minden télen disznótort is. Vett hízott sertést, az udvaron leölette s mi

gyerekek mind részt vettünk feldolgozásában. Divatba jött akkoriban, hogy a hölgyek magok varrtak magoknak cipőt. Minden jobb házban egy kis cipésműhely kerekedett. Nagyapánk Fanny nénénknek vett nevenapjára egy egész kis csizmadia-felszerelést, berakta egy kis ládikába, minket gyerekeket felvirágozott, felkoszorúzott és mikor a jó néni reggel kijött hálófülkéből, ott álltunk virágdíszben sorfalban s úgy fogadtuk az ünnepeltet. Istennek igen kiválasztott jószágú asszonya volt ez a mi nagynénénk, el is volt érzékenyülve, de nekünk gyermekeknek ez a kis parádé mégis nagyobb ünnep volt, mint neki. Nagyapám minden kedves, léleknemesítő, vidám és még komoly dologba is bevonta a rábízott gyermeknépet, a mellett szabadon eresztett fiús játékainkban is, ami, azt hiszem, a tökéletes nevelés módszerét jelenti. Mert a rendben is szigorú volt. Ő mindig németül beszélt hozzánk (hiszen német szóra voltunk ott), magyarul csak egy szót használt, komoly arccal, ráncos homlokkal, ha valami dolgunkat másutt találta, nem ahol a helye volt. Ilyenkor felvette a corpus delictit és kemény hangon, de jó dunántúli dialektusban csak ennyit mondott: *kelére!* Más magyar szót nem is hallottam tőle soha. De a csepregi Jankovics-uradalom számadásait, mint az uradalom számtisztje, magyarul vizsgálta fölül. Iskolai büntetésünkért, ha teszem azt, be voltunk csukva s nem mehettünk haza ebédre, sohasem bántott bennünket csak szóval sem. Nyilván azt gondolta: egy hibáért elég egy büntetés. Innen van, hogy nem is titkoltunk

el előtte és nem is tagadtunk el semmit. Megtanított bennünket hálót bogozni s mikor közös erővel megkötöttünk egy jókora hálót, eljött velünk halászni a Gyöngyös patakba. Mindig voltak a gyermekek számára kedves, mulatságos és egyszersmind hasznos ötletei.

Mikor én Kőszegre kerültem, akkor idősebbik bátyámat, Gyulát, szüleim onnan elvitték s beadták a belő vári *katonastiftbe*. Mért, mért nem, nem tudom. Talán szerepet játszott benne az akkori magyar világ felfogása. A rakoncátlan fiút katonának szánták; a szorgalmas, a könyves, az legyen pap; aki semmi egyébire nem való: az maradjon a gazdaságban vagy menjen gazdatisztnek. Egyszer bátyám hazakerült vakációra. Mikor azonban vissza akarták vinni Belovárra, a Dráva haragosan útját állta. Kiöntött, a kompot Legrádnál elragadta, két hétig nem lehetett átkelni rajta. Akkorra pedig elmúlt a beiratási idő. Katonáék már akkor is rosszul értelmezték és összetévesztették a szigorúságot és rendet az önkénnyel: nem vették fel többé. Így került bátyám Grécbe (akkor Gréc és nem Grác volt) — ahol Kalliwoda atyánkfiái voltak — kereskedőnek, így kerültem én először életemben igazi színházba. Édesanyánk ugyanis második bátyámat, Bélát, aki mint penzionált fővárosi rendőrorvos halt meg két évvel ezelőtt, és engem elvitt elsőszülött fia látogatására. És Grécben elvitt a városi színházba, ahol két előadást láttam. Egy operát és egy színművet. Ez a két est oly rettenetes hatással volt rám, hogy ezen a két dolgon

kívül semmi sem maradt meg a szép stájer városról, csak az, hogy a gyönyörű Meran-kertbe jártunk, míg ott voltunk, uzsonnázni. Alig jöttünk haza, nyomban hozzá is fogtam s megírtam magamnak a látott darabot, melynek szerzője Birchpfeifer asszony volt, címe pedig *Steffen Langer aus Glogau oder der holländische Kamin*. Ettől fogva az egész életemen át többé nem hagyott el a színház szeretete. Mindig előadásokat terveztem barátaimmal, csináltam magamnak bábszínházat is és sikerült egy párszor előadást is rendezni, melyhez a díszleteket egy kedves jó pajtásom, Kratochwil Antal, festette, egy cseh Bach-huszár szegény özvegyének a fia.

Béla bátyám egyszer elveszett. Már vacsorához kellett ülni s még nem volt otthon. Senki se tudott róla, senki sem látta. Végül nagy izgalomban szétfutott az egész ház keresni az elveszettet. Természetesen én is. Akkoriban egy német színtársulat játszott a kőszegi nagy korcsmában. Nem tudom, mi súgta nekem az ötletet, hogy ott keressem Bélát. Előadtam a jegyszedőknek az elveszett fiú szomorú esetét s a jó lelkek beeresztettek. Én pedig nem is jöttem ki addig, míg az előadás véget nem ért. Ekkor hazasiettem. Az elveszett Béla akkor már régen otthon volt, az egész ház pedig most már — engem keresett. A többit elhallgatom.

Itt mondom el azt is, hogy mikor utóbb soproni diák voltam s ott már önképzőkört is alakítottunk, persze németet, — azt hiszem, a negyedik osztályt jártam — egyszer egy verssel igen nagy sikerem volt.

Húsvétkor lerándultam Kőszegre s a verset magammal vittem, hogy megmutassam nagyatyámnak. Az első strófát, melyre ma is emlékszem, ide írom:

Der Schnee zerschmolz, die Sonne scheint schon milde,
Auf Berg und Tal, auf Wald und Au;
Das Frühlingskleid schmückt ringsum die Gefilde:
Im Tale blinkt statt Eis der Silbertau.

Nagyapám elolvasta figyelmesen az elég hosszú zen-
geményt, aztán mosolyogva rám néz és így szól: «Jó,
fiam, elég jó, csakhogy nincsen — *németül*». Hogy mért
nem volt németül, azt én ugyan meg nem értettem.
És az igazat megvallva, ma sem értem. De azóta meg-
tanultam azt, hogy vannak versek magyarul írva,
amelyek jók, elég jók, néha nagyon jók, de nincsenek —
magyarul. Ilyenforma érzése lehetett nagyatyámnak is
a némettel.

Különös idő volt az. Nekünk gyermekeknek sokban
mulatságos. Hogy milyen szomorú is, azt csak későbbi
években tudtuk meg. Minket német szóra küldtek, hát
tanultunk gondtalanul németül. Súlyosabb lett ránk
nézve is a dolog, amikor egyszer március-holnapra el-
szedték magyar iskolai könyveinket és németet adtak
a kezünkbe. De mi ezzel is hamar megbirkóztunk.
A gyermek tiszta agyveleje a legcsodálatosabb szivacs
a világon. Játszva szed magába tömegesen minden
ismeretet. De nehezebb volt némely tanárunknak a
helyzete, aki kezdetben épp úgy kénytelen volt a napi
leckét németül bemagolni, mint a diákjai s míg mi
hamarosan beszéltük Bach úr nyelvét, egy-egy taná-

runk sohasem vitte benne annyira, mint tanítványai s élete végéig megvoltak kedves, néha komikus tökéletlenségei. Például kitűnő számtantanárunk minden nagy demonstrációját e szókkal végezte, végighúzván a krétát a számológépláblán: «nohát, figura docet, quod erat demonstrandum. A vak is látja. Wer nit szicht, kan greifen.»

A legmulatságosabb volt, hogy nekünk magyaroknak a magyar nyelvtant német nyelven kellett tanulnunk. Persze deklináció, konjugáció, mind a latin nyelvtan kaptafájára volt húzva. Én csak kettőre emlékszem a magyar nyelv illetén tanítása körül. Az egyik az, hogy mi, akik nem tudtunk akkor még, csak magyarul, a magyar nyelvből megbuktunk. Jelest kaptak, akik egy kukkot sem tudtak magyarul, de a nyelvtant bevágták (és annyival is kevesebbet tudtak). Ezenkívül egy olvasmányi példájából a jó öreg és buzgó *Toepler* magyar nyelvtanában ez a mondat: «Akik őseikkel kérkednek, hasonlatosak a krumplihoz, amelynek a java szintén a földben van.

Még mikor én Pestre kerültem is, Pest olyan város volt, hogy ha magyar szót akartunk hallani vagy magyarul akartunk beszélni vagy az egyetemre vagy a Nemzeti Színházba vagy a Pillinger-kávéházba, mely a jogászfiatalság tanyája volt, vagy a vármegyeházára kellett menni. Kőszegen egy árvaház volt, Keltz-Adelfi-féle alapítvány, amely ugyanezt a szerepet töltötte be. Magyar vidéki fiúk voltak ott s mi, akik magáncsaládoknál voltunk elhelyezve, vakációs napo-

kon odajártunk be, mert ott magyar világ volt. Egyforma kék ruhában jártak az árvaház lakói, simléderes siphával, télen kerek köpönyegben, belül a szélei szintén kék szegessel béelve. Mi többi diákok is ilyen gallérszerű köpenyt viseltünk, de szegélybéleése a miénknek piros volt. Az egész Dunántúlról voltak ott gyerekek, de volt mindig egy pár kőszegi is, aki úgy ment oda magyar szóra, mint ahogy mi Kőszegre küldettünk német szóra. Sok kedves órát köszöntünk mi ennek az árvaházi társaságnak. Itt jött helyre az új német beszédben kifáradt nyelvünk. Mindenféle szórakozást találtunk ott, még kártyáztunk is, még pedig gyakran olyan piszkos kártyával, hogy egyik-másik figuráját jobban megismertünk a kártya hátáról, mint színéről, a képes oldaláról.

Ha most úgy elléptetem magam előtt azt a négy esztendő, mely gyermekeveimből Kőszegre esett, a nagyapai házat, az iskolát abban a régi, most már lebontott épületben, kisdud fatornyával, a kis haranggal, mely a tanulóórák végét jelezte; a két érdekes templomával, melyben egyik legszorgalmasabb ministráns és harangozó voltam; piacával és vásárjaival, melyekre nagyapánktól rendszeren zsebpénzt kaptunk, a nagyobbak két garast, a kisebbek egy garast, és ha eszembe jut, mint jártuk be egész délelőtt a garasunkkal a zsebünkben a vásári bódékat, keresve, hogy mit vásároljunk a pénzünkön délután, amikor a vásár oszlóban van s a portéka olcsóbb lesz, és ha visszaidézem magam elé kedves benső pajtásaimat, kik közül tán már egy

sem él, és ha rávetem lelki szemeimet a gyönyörű környékre, a csodaszép kalváriadombra vagy a stájer hegyeknek Magyarországra átnyúló részeire, a kiránduló helyekre, a Kecskésre (Schneiderberg), a Hét forrásra (kőszegiesen Szimprindl) és az öreg hegyre (zum Alten Berg): tudom, hogy amit az életben tettem, írtam és beszéltem, mindabban munkatársam volt az a gyermekkori benyomás, amelyet gondtaíanságomban ott szedtem magamba.

Innen az élet létráján egy fokkal feljebb léptem: a soproni négy diákesztendőre.

VI. SOPRON.

Mikor én Sopronba kerültem, már olyan önálló diák voltam, hogy otthon felpakkoltak bennünket egy jó zörgős szekérre s mi elindultunk magunk s bár pityeregve búcsúztunk szüléinktől, kisebb testvéreinktől és különösen boldog játékaink színhelyétől, mire a falu határát elhagytuk, már ismét jókedvünk volt s gondolatunk előbb ért utazásunk céljára, mint szekerünk magunkkal. Nem hátra, hanem előre néztünk s kocogtunk Zala vármegyéből Vas megyén át végig Sopron vármegyébe, melynek szókvárosa majdnem a határon feküdt. Most Trianon éppenséggel beékelte osztrák területbe s ez a jeles, egykor gazdag város az idegen terület hurkában úgy fest, mint egy halálra ítélt bűnös, kötéllel a nyakán. Ez a sors pedig nem bűnéért, hanem erényeiért érte. Sokat jártuk ezt az utat. Ismertük minden faluját, hiszen Acsádon is keresztül kellett mennünk s mindenütt voltak ismerőseink, akik, ha beesteledtünk, szívesen adtak szállást. Egyszer-egyszer korcsmában, egyszer-egyszer parasztházban, tornyosra vetett ágyban töltöttük az éjszakát. Sopronba megérkezve megszálltunk a *Fejérkakas* vendéglőbe. A vendéglős tündöklő szép szőke leánya ideálja volt az egész

diákságnak felekezeti különbség nélkül. Rajongtunk érte, de csak Kakas Toni néven emlegettük. Azután szállást kerestünk, beiratkoztunk az iskolába, eladtuk tavalyi könyveinket s megvettük vagy a boltban vagy szintén más diáktól az idén szükségeseket. Mikor koszt-pénzt kellett fizetni, édesapánk felküldött egy szekér búzát vagy rozsot. Azt mi a hetivásáron eladtuk stájer vagy osztrák parasztkereskedőknek, akik szekerekkel jöttek Sopronba gabonáért és az árából lefizettük tartozásunkat. Mikor pedig elmúlt a tíz hónap s közeledett a vakáció, akkor minden délután (ha lehetett, délelőtt is) kimentünk az országútra, tüzet raktunk — Kőszegen a Gyöngyösben rákásztunk — és vártuk, lestük a kocsit, amely értünk volt jövendő, hogy hazavigyen.

Sopronban természetesen már más élet folyt, más gondolkodás és más játék került sorra, mint amiben gyönyörködtünk. Hiszen Sopron már nagyváros volt Kőszeghez képest. Pedig egy kocsisunk, aki először volt Kőszegen, mikor minket felfuvarozott, mikor megkérdeztük, hogy mit szól a városhoz, azt mondta: «Szép ez, iftyurak, de keresem, keresem és nem találok ki a kertek alá». Neki már Kőszeg is nagyváros volt.

Sopronban láttuk az első vasutat, ott láttuk először nagy álmélkodással az utcai lámpásokat, melyekben levegő égett minden lámpabél nélkül. Nagy csodák voltak ezek! Az ember mintha egy új világba, új légkörbe került volna. Hamarosan is éreztem szükségét annak, hogy elkezdjek naplót írni. Írtam is nagy buzgón, de csak egy mondatára emlékszem, mely így szólt:

«Minden nap azt veszem észre, hogy mily buta voltam még tegnap». Ezzel abba is hagytam a napló írását és azóta sem kezdtem el újra. Sokszor gondolok arra: naplót írjak? Hát mért adta volna a jó Isten nekünk legbecesebb tudományunkat és legkönyörületesebb adományát: a *felejtést!* Ami lényeges történik az emberrel, azt az agyvelő ügyis elraktározza. Amit az agyvelő nem tesz el: mért rontsam én azzal a papiroost? Az olyan, mint a táplálkozás. A szervezet felszívja, csontot, húst, hajat, erőt és szépséget formál abból, amire szüksége van. Amire nincs szüksége, azt egy vagy más alakban kilöki: elfelejti. Vannak állások és foglalkozások, amelyekben hasznos is, szükséges is, hogy az illető följegyezze élményeinek bizonyos részét. A közéleti férfiak, akik a nemzet sorsát intézik, jól teszik, ha naplót írnak, forrásul a magok, a helyzetek és a kor helyesebb megítélésére a történetírók és a magok utódai számára, akiket felvilágosítani vagy félrevezetni szeretnének. Én ebben a könyvben csak azokat az emlékeket sorakoztatom fel, amelyek élve idáig eljöttek velem s amelyek alkalmasak arra, hogy megmutassák nekem is, másnak is, akit érdekel, hogy *miképpen* jöttem el idáig.

Sopronban a III., IV., V. és VI. gimnáziumi osztályt végeztem el. Jó diák voltam, mindig a legjobbak közt, de sohase ambicionáltam, hogy parádés eminens legyek. Könnyen tanultam s mindig elég időm maradt egyebekre is a tanuláson kívül. Többek közt kénytelen voltam kisebb diákoknak órákat adni, mert hazulról

csak a kosztpénzemet fedezték, zsebpénzről magamnak kellett gondoskodnom. Hiszen színház is volt Sopronban, ahova az embert nem eresztették be ingyen, bár azt is megtettem, hogy ajánlkoztam statisztának, hogy csak a színpadra is juthassak. Csúnya csirkefogó népből került ki a színház komparzeriája. De én megalkudtam eggyel, hogy neki adom a statisztaságért járó díjat, ha maga helyett engemet enged be. Így többször szerepeltem mint «nép és katonaság» s nem egyszer dobogó szívvel, mikor egy-egy páholyban felismertem valamelyik tanáromat.

Mert a színház volt az a varázsló, aki Grécben megérintette gyermekszívemet bűvös pálcájával s azóta nem eresztett ki hatalmából. Egyszer húsvéti vakációmon meglátogattam Bécsben Béla bátyámat, aki ott medikus volt. A császári Burgszínház akkor élte hőskorát. Én természetesen odajártam (egyres tagjait ismertem soproni vendégszereplésökből) s a vakációmon túl egy hétig ottmaradtam, mindent kockáztatva tanárainnal szemben, hogy csak mehessek még egy párszor a színházba.

Csukássi József, a Budapesti Hírlapnak velem megalapítója, lakótársam volt egy időn át. Általa jutottam érintkezésbe az evangélikus líceum diákságával. Ezek *Deákkút* címen egyesületet alkottak, melynek vármegyei szervezetet adtak főispánnal, alispánnal, főjegyzővel stb.; kézzel írott újságot adtak ki (Hajnal), évzáró ünnepet rendeztek saját munkáik felolvasásával és szavalásával és szerveztek egy muzsikus bandát is.

A mi szállásunkból csakhamar deákbarlang vagy tanya lett, ahol felváltva kártyáztunk, a hajunkat sütögettük és Shakespeare-t szavaltuk, persze német fordításban, mert akkor még magyar fordítás nem volt forgalomban. Mind azt hittük, hogy híres színészek leszünk. Legkülönb volt köztünk ebbeli tudásában és lelkesedésében Kéry Kálmán. Micsoda izgalom fogta el a lelkes társaságot, mikor híre jött, hogy Kovács Gyula, Kéry Kálmánnak azelőtt iskolatársa, csakugyan felcsapott színésznek. Megvetőleg néztünk magunkra és egymásra. Az a bátor legény, az meg merte tenni, mi meg csak szavalunk itt a füstös szobában és bolondítjuk egymást! Haj, szegény Csukássy József barátunk mint szerkesztő halt meg nagyon is korán. Kéry Kálmán mint református lelkész járta meg útjait. Kovács Gyula, egy dicsőséges művészi és költői pályafutás derekán Petőfit dicsőítve, a segesvári síkon Petőfi-szobra árnyékában esett össze, hogy föl se keljen többé!

Az 1855-56-iki iskolai évre kerültem Sopronba. Ez természetesen az akklimatizáció esztendeje volt. Már a következő évben mint negyedik osztályú tanuló már otthon voltam s ekkor ébredtek irodalmi ambícióim. Először is önképzőkört csináltunk és lapot adtunk ki, természetesen német nyelven, mert akkor még a teljes németség sötétsége borult ránk. Egyszer a német nyelv tanára írásbeli dolgozatul azt adta fel, hogy írjunk egy periódust. Én egy 4-6-soros verset írtam. A tanár azt mondta: versnek jó, de nem periódus. Tehát négy-szemközt dicséret, hivatalosan szekunda. Az ötödik

osztályban már magyar önképzőkörünk volt és magyar újságunk: *Korány*. Külsőleg is észrevehető volt, hogy a nyomás, mely a lelkeken feküdt, lazulni kezd: a diákság egy szép napon hetyke simléderes sipkában jelent meg. Minden osztálynak a sapkája más színű sávval volt szegve. Önképzőkörünket Hérics Nep. János vezette. Tanáraink eleintén inkább csak túrték mozgólódásainkat, de voltak, akik komolyabban érdeklődtek irántunk. Így Hollósy Jusztinián és Lóskay Jeromos pályadíjakat tűztek ki, melyekből én kettőt nyertem el egy-egy novellával: Kisfaludy Sándor összes műveit és Csokonai Vitéz Mihály válogatott munkáit, amaz hat, ez két kötet. Hérics Muki, aki később döntőleg nyúlt bele sorsomba, mint kirendelt bíráló elérzékenyülve nyújtotta át nekem Kisfaludy Sándor munkáit. Az egyik kötetben egy papírlapot találtam, melyen egy kis vers volt olvasható, hozzám intézve. Két sora Hérics e kis versének ma is a fejemben van, íme:

De mit mondok, pályatárs barátom,
— Nefejejtsem kebeleden látom.

Utolsó soproni esztendőmben már olyan tekintélyféle voltam, inkább kolompos, mint vezér, de nagy volt a becsületem a magunk körében és az evangélikus líceum diákjai közt is. Akkor már magyar ruhában jártunk és tanáraink eltúrték, hogy nagytaréjú, csörömpölő sarkantyúval álljunk ki a táblához egy-egy formula levezetésére. Az 1859-iki olasz háború már betörte az egységes Ausztria bordáit. Kazinczy-ünnepeket kezd-

tek az országban tartani. 1860 tavaszán következett el Széchenyi István gróf katasztrófája Döblingben. A gróf tetemét hazahozták Cenkre s mi diákok nagy csapatban zarándokoltunk oda, a mártír gróf temetésére. De Sopronban még az odavaló helyőrség parancsnoka fenntartotta a rendet s minden szombat este megjelent a két főtiszt háza előtt a katonabanda muzsikálni. Egy ilyen szombaton estefelé szereztünk egy pár cilindert, egy-egy diák föltette és hetyke sétára indult a várkerületen, Sopron főutcáján. A többiek utána és lön nagy cylinder-beverés.

Mi néhányan víg legénykék hírére vettük, hogy a határban levő Teich-Mühl partján van egy korcsma, benne egy bolondos korcsmáros. Elhatároztuk, hogy kimegyünk megtréfálni a szegény németet. Felöltöztünk ki angol lordnak, ki olasz garibaldistának, ki bornyúszájú ingujjban magyar inasnak s igen sikerült cirkuszt csináltunk a jámborral. Tört németiséggel beszéltünk vele, egymással szemben pedig Homérosz verseit recitáltuk, mintha idegen nyelveken beszélgetnénk. Este lett, mire bevetődünk a városba épp akkor, mikor a cylinder-beverés végződött és az esti zene kezdődött. A fiúk a mi megjelenésünkkel új kedvre kaptak, hamar kerítették még egy pár cilindert s a multság folyt, dagadt, a publikuma szaporodott és végül elfajult macskazenévé, a parancsnokság koncertjét megzavarva.

Hogy milyen formában került ez a diák-excesszus Bécsbe, nem tudom, de el lehet képzelni. Mert másnap telegramm jött, hogy a rebellis diákokat össze kell fog-

dosni és nyomban be kell sorozni. A kedves, öreg, szelíd Ramóczy, aki mikor intett bennünket és dorgált, akkor is mosolygott hozzá, ezúttal harcias pózba vágta magát, tiltakozott, mert a diák az ő joghatósága alá tartozik és tényleg sikerült neki diákjait megmenteni a veszedelemtől, de persze azzal a feltétellel, hogy a kravall résztvevői a bizonyítványukban meg fognak bélyegeztetni. Ez meg is történt ilyenformán, hogy *magaviselet*, egy eset kivételével, kifogástalan.

Különös dolognak látszik, hogy én minden «jóra» kapható voltam, voltak is súlyos konfliktusaim egyes tanárokkal, de a diákság közt és a városban a társadalomban igen népszerű voltam. Tánciskolák egyes családoknál, mikor a záróvizsgának nevezett házi bált rendezték, ahol itt-ott az evangélikus diákság zenekara muzsikált, súlyt vetettek rá, hogy ott legyenek a táncosok között, mert bár sohasem tanultam tánciskolában, igen jó táncos voltam. Az iskolában egyszer kisült óraszünet közben, hogy senki sem készült el a görög leckére. Matuskovich Polikarp, a nagyszerű ideális tanár, mikor Homéroszt kezdtük olvasni, kijelentette, hogy ő leckét nem ad fel. Törvény, hogy minden órára további tíz hexameterrel készüljünk el. Szokása pedig az volt, hogy mikor órára bejött, nem ült a katedrára, hanem félkönyökkel az asztalhoz támaszkodva, fogta a könyvét, belemerült pár pillanatra, azután nagy bozontos szemöldöke alatt, himlőhelyes arcát szinte megvilágítva, égő két szemét rávetette a diákjaira s aki éppen ránézett, annak intett s elkezdődött ezzel a lecke.

Kétségbeesve néztünk egymásra, hogy mind készületlen lévén, mit csináljunk. Én vállalkoztam arra, hogy megpróbálom az ütközetet. — Ti — mondtam — csak bújjatok mind a könyvetekbe. — Így is történt. A tanár fölveti szemét a könyvből, a tanulók mind a könyvükre hajolnak, ön pedig merészen nézek a professzorra, aki nyomban rám is intett. Én felállók, elkezdem az első esedékes sort analizálni s egyszer csak megállók és a tanárra nézek.

— Kérem, domine clarissime, ha megengedi, kérdezni szeretnék valamit.

— Nos?

— Kérem, itt vagyunk a görög királyok tanácsában. Jelen vannak az összes királyok, az egy Akhilles kivételével, aki haragban van Agamemnonnal. De itt van az öreg Nesztor is, Akhilles atyai barátja és nevelője. Hogy lehet az, hogy Akhillesnek ez a jó embere itt tanácskozik Akhilles haragosaival?

Matuskovich a hajáig felszalasztottá hatalmas szemöldökét, könyvét letette az asztalra s különös fekete, ripacsos arcának mosolyával, mely a jóság és a satíra keveréke volt, így szólt:

— Barátom, ha maga ilyet kérdez, akkor maga rossz hazafi.

S elkezdett beszélni s kibeszélte az órát arról, hogy a közügyekben nem a barátság, atyafiság, rokonszenvezeti a jelest, hanem a haza érdeke. És mikor vége volt gyönyörű előadásának s rá csöngették az óra végét, még ő köszönte meg nekem a dolgot. Károm csak

az volt belőle, hogy végig az órán állanom kellett a padban.

Így igen mozgalmas és változatos életet éltem az iskolán belül is, kívül is, mégis két gondolat egy-egy ízben igen erősen a hatalmában tartott. Az egyik az olasz háború idején volt, amikor Sopron utcáin nótás huszárok, cigánymuzsikusok kíséretében, more patrio, toboroztak. Órákig kísértem őket és sompolyogtam körülöttük azzal a kalandor gondolattal, hogy felcsapok katonának. Talán az mentett meg ettől az esztelenségtől, hogy a toborzó káplár nem vetett rám szemet és nem biztatott rá. A másik dolog ennek az ellenkezője. Az a gondolat üldözött, hogy beállok szerzetesnek. Nem tudom, mi inspirált reá. Úgy látszik, vonzottak a végletek és a szertelenségek csábító ereje nagyobb azokra nézve, akik a fantáziával komáznak, akik írói ambíciókkal járnak terhesen, akik az élettől intakt lélekkel természet szerint romantikusok. Egyik tanáromnak tettem e vágyamról vallomást, de ő nem tartotta kötelességének, hogy rábiztasson.

Talán soha semmire életemben nem gondoltam annyit vissza, mint soproni tanulóéveimre. Nemcsak azért, mert meggyőződtem arról, hogy minden tudásomnak és műveltségemnek az az igazi alapja, amit ott szedtem fel, hanem azért is, mert voltaképpen a gyermeki öntudatlanságból ott ébredtem fel az életre. És megállapítottam magamban, hogy az iskolában kettőnek van döntő fontossága: a tanárnak és a könyvnek, amit a gyermek kezébe adnak. A modern tanításnak

egy nagy betegsége van, melyet tán tévedésnek lehetne mondani. Az, hogy akik a könyveket íratják és engedélyezik, nem abból indulnak ki, hogy gyermekekkel van dolguk, akiket ki kell készíteni az életre, hanem abból, hogy mit tudnak ők, mennyit kell tudni hasznosat és használhatót az életben és ezekről írnak tan-könyveket és az ismeretek és a tudás tömegével iparkodnak megtömni a fiatal agyvelőket. Olyan dolog ez, mintha a csecsemőt nem anyatejjel, hanem tápláló ételekkel akarnák megnevelni. Az agyvelő is csak olyan szerv, mint a gyomor. Minden szakában az életnek más-más koszt kell neki. És ahogy nem tanácsos a gyermek gyomrát mindennap bankettekkel elrontani s végül odajuttatni, hogy semmi ételt nem bír már megemészteni, azonképpen az agyvelő is kifárad és elveszti fogékonyságát, ha olyan szellemi eledelkkel tartják, melyeket megemészteni nem bír. Mire a mi fiatalságunk kikerül a gimnáziumból, unott, fáradt a tanulástól, a könyveit a falhoz veri, hogy akár sohase lássa többé, az egyetemeken nem is tanul már csak a vizsgálatok számára, hogy megszerezze a valamely hivatalhoz való szükséges kvalifikációt. Ellenben beleveti magát az élet izgatóbb oldalainak a tanulmányozásába testi és lelki egészsége veszedelmére. Ezért a mi értelmiségünk átlagának alacsony nívója, ami károsan hat vissza egész kulturái életünkre. Csak kevés kivételes agyvelő az, amely ezzel a mi tanítási rendszerünkkel sikeresen tud megbirkózni.

A kisebb és középfokú iskolák számára iskolakönyvet

és tananyagot nem a szerint kell szerkeszteni, hogy mire van szüksége egy felnőtt embernek az életben, hanem a szerint, hogy mit bír el, mit tud elraktározni egy gyermek és a serdülő fiatalság, úgy hogy agyvelőjét táplálja, izmosítsa, fejlessze és az életben és a felsőbb oktatás számára munkabíróvá tegye, tanulókedve meg ne romoljon, kíváncsisága (hiszen a gyermek oly kíváncsi) el ne lankadjon az iskolázás alatt. A jelszó legyen: keveset, de alaposan. Aki így megtanult tanulni, akinek a feje diszciplínáit, de világos marad: az játszva eltanulja a legfelsőbb iskolában, az életben, amire szüksége van. Mit tudunk vájjon ezren és ezren az Egélytanból, a felsőbb matézisből, a logaritmusokból, a latinból és görögből, botanikából és ásványtanból, amit a gimnáziumban tanultunk? Semmit vagy annál is kevesebbet, mert rosszul tudni valamit rosszabb, mint semmit sem tudni. És mért nem tudunk? Kizárólag azért, mert többet kellett belőle tanulnunk, mint amennyit elbírtunk. Akkora volt a teher a vállunkon, hogy el kellett dobálnunk, ha le nem akartunk alatta roskadni.

Mi akkori diákok, a Bach-rendszer alatt, Thun Leó osztrák kultuszminiszter jobbágyai voltunk s az ő könyveit használtuk. Ez a miniszter volt az, aki egyszer társaságban kivette az óráját s azt mondta: «Most ennyi meg ennyi óra van. Én megmondhatom önöknek, hogy a Birodalom bármely városában ebben a pillanatban melyik iskolában mit tanulnak a gyerekek». Ez valóban igen szép — bürokráciának. Mert rend és

rendszer, az volt. Elvégre egy birodalomban nem fontos a közegészségügyi miniszternek azt tudni, hogy területe bármely zugában ki mikor vesz lélekzetet, hanem igenis fontos az, hogy az országban mindenütt jó levegő legyen az alattvalók tüdeje számára. Akkor a lélekzést vidáman elvégzi mindenki a miniszter úr nélkül is.

Mondhatom, Thun Leó iskolakönyvei igen alapos munkák voltak, de inkább felnőttek számára voltak írva és szerkesztve, semmint gyermekek és ifjak számára. Mikor még egy szót sem tudtam németül, meg kellett tanulnom a feleletet erre a kérdésre: *Was heisst Katechismus?* Egy napon nem tudtam megtanulni. Akkor a tanár nádpálcával a testemre iratta s én egy további napon úgy megtanultam, hogy még ma is tudom. Thun könyve így felelt a kérdésre: «Katechismus heisst der Unterricht in der christkatholischen Lehre, so heisst auch insgemein das Buch, in dem dieser Unterricht enthalten ist».

Ez egészen jó definíció, de igen nehezen fér bele egy 6-8 éves gyermek fejébe. Én azt hiszem, hogy hamarabb megértené a kis diák a következő feleletet: katekizmus az a könyv, melyből megtanuljuk kötelességeinket Isten és ember iránt.

De olvasókönyvei jók voltak az osztrák közoktatási miniszter úrnak. És valósággal ezekből maradt meg legtöbb a fejemben, ami arra az állításra csábít, hogy minden iskolakönyvek közt legfontosabb a jó olvasókönyv.

Tanáraimra ellenben csak megindult hálával tudok gondolni. Kedvesek, komolyak, türelmesek és megértők voltak egynek a kivételével, aki pedáns, fennhéjázó, szinte gögös modorú volt, a mellett gyenge a maga szakmájában, úgy hogy a hatodik osztályban voltunk, akik jobban tudtunk latinul, mint ő, a latin tanárunk. Ezzel a tanárral voltak komoly bajaim. Tudta, hogy a diákság körében milyen becsületem van s kapott minden alkalmon, amikor megalázhatott társaim előtt. Mikor a hatodik osztályban elértünk az év végére, magához hivatott a szobájába s csak ennyit mondott: «Én magának olyan bizonyítványt adok, amilyene sohasem volt még, ha megígéri, hogy nem jön többé vissza erre a gimnáziumra».

Én röviden azt feleltem neki: «Kérem, domine clarissime, ebben nem én határozok, hanem az édesapám». Bizonyos, hogy sokszor rá is szolgáltam a haragjára. De ma is azt tartom, a tanárnak könnyebb megérteni és idomítani a tanulót, mint a félgyermek tanulónak a tanárt.

Ott volt Öpáth, hittan-tanárunk, aki buzgón magyarázta nekünk az *Egélytant*, melynek megértéséhez filozófiailag diszciplinált elme kívántatott volna. Mi fölítettük róla, hogy ő érti, amit magyaráz, mi azonban felét se értettük meg annak, aminek megtanulása kívántatott tőlünk. Mi van meg vájjon abból a rettenetes tankönyvből a fejünkben? Ha attól kellett volna jámbor emberekké és jó keresztényekké lennünk, bizony pogányok maradtunk volna egész életünkre. Pedig ez

a hittan-tanár igen jó és okos ember volt. Egyszer meglepett bennünket egy félreeső kávéházban, ahova épp akkor lépett be, mikor mi javában lökdöstük a biliárdgolyókat. Mi persze sóbálványá válva meredtünk rá s meg se próbáltuk elmenekülni. De ő, úgy látszik, még jobban megijedt, mert be se lépett, magára rántotta az ajtót és odébb állt. Másnap fölcitált bennünket a szobájába és ezt mondta: «Vigyázzanak magokra! Mert ha még egyszer olyan helyen találom, kénytelen leszek szólni a — pedellusnak».

Jól tudták ezek a tanárok a módját, hogy miként kell velünk bánni. Az egyik humorral, a másik ellágyulással hatott a tanulókra. Hollósy Jusztiniánnak mindig a padok előtt állva kellett felelnünk. Nyájasan szólította ki a platzra a diákokat. De ha semmit se tudott a leckéjéből, a tanár arca elborult és gyászos komolysággal, mintha halottat búcsúztatna, csak ennyit mondott nagy szomorúan: «Menjen Isten hírével».

Vidám és jóízű volt Kopeczky tanár, nem csoda, hogy a szerzetesi neve is Hiláriusz volt. Ha belebuktunk a leckénkbe; elejbénk állt, belenézett a szemünkbe s egy pillanatnyi pauza után ezt mondta rossz németiségével (a könyökére mutatva): «da braucht mans nie, im Stiefelpáli á nit (a homlokára mutatva), da muss mans habn». Egyébként is szerette tréfával fűszerezni előadását s mi szerettük őt s többet tanultunk tőle, mint nagyképű kollégájától, ki a betanult mondatokban és a saját pátoszában gyönyörködött.

Matuskovichról már szóltam. Még följegyzem róla,

hogy egy alkalommal az Iliász olvasása közben oly előadást tartott nekünk általában a dialektusokról, a nyelvi elváltozások törvényszerűségéről, hogy érdemes volna elméletnek megírni.

Azzal a szenzációval búcsúzom el egyelőre Soprontól, amelyben részünk volt, amikor 1860 nyarán, amikor már csonkán ugyan, de valahogy helyre volt állítva a törvényes alkotmány, amiből lett az úgynevezett provizórium. Ebben az évben vetődött el Sopronba hosszú idők után az első magyar színtársulat Hidasz Elek volt szolgabíró igazgatása alatt. Persze, hogy mindennap színházban voltunk, mindennap a színtársulat tagjaival vacsoráltunk. Rajongtunk a bájos Szöllősy Nináért, aki egyenlő hatással játszta a Tücsköt, a Kaméliás hölgyet és a népszínműi énekes szerepeket. Jöttek pesti színészek is vendégszerepelni, többek közt Prielle Kornélia a maga hódító fiatalságában. De nekünk nagy művész volt a társaság utolsó kóristája is. Fialatok, rajongók, naivak, lelkesek és mámorosak voltunk. Hogy mily idealisták, mutatja az, hogy én mindennap a diákmise végén külön egy miatyánkot imádkoztam, azért, hogy olyan költővé engedjen a jó Isten lennem, aminő Thaly Kálmán, akinek akkor jelent meg nálunk közkezen forgott *Kárpáti kürt* című verses könyve.

VII. SOMOGY.

1860 fordulót jelent fiatalságom életében. Csakugyan nem mehettem vissza Sopronba, félbe kellett szakítanom a rendszeres iskolázást. Atyámat gazdasági csapások és, bizonyos vagyok benne, gyermekei neveltetése anyagilag összetörték. Skublics főispán a provizóriumban megkínálta ugyan szolgabírói állással, melyet atyám, bár jogi képzettsége nem volt, elfogadott, de ez csak perhasztás lehetett. Vázsonyi Vilmos, aki különben sümegi fiú volt, — Sümeg egy kis órányira van Ukktól, ahol szüleim laktak — erről a szolgabíróságról hallhatott valamit, amiből későbben egy velem folytatott hírlapi polémiában atyámat azzal vádolta meg, hogy Bach-huszár volt.

A szolgabírói állás nem állíthatta a családot úgy talpra, hogy atyám tovább is győzte volna taníttatásunk költségeit. S mert két bátyám már kenyérpályán volt — Gyula a kereskedelmi akadémián, Béla az orvosi egyetemen, az utánam következő gyermekeket már okvetetlen kellett iskoláztatni: én pedig már mégis csak tudtam valamit: ennélfogva kiléptettek a sorból s leadtak Somogyba gazdasági gyakornoknak. Az volt hozzá atyám gondolata, hogy ezen az úton pár

év múlva állásba kerülök s leveszem ezzel válláról gondjai egy részét.

Ha családi körünkben néha szóba került a pálya-választás, atyám mindig igen határozottan kijelentette, hogy egyik fiát sem látná szívesen a gazdatiszti pályán. Ha rákérdeztük, hogy hát ő mégis gazda lett, ezt a választ kaptuk: Az más; én ha még egyszer a világra jönnék, megint csak gazda lennék. — Gondolom, hogy keserű érzésekkel kellett engemet mégis a gazdatiszti pályára terelnie.

Mikor a vakáció véget ért, — akkor a katolikus iskolákban augusztus és szeptember volt a két vakációs hónap — kisebb testvéreimet felküldtek kit Kőszegre, kit Sopronba, engemet pedig elszállítottak Somogyba, anyai nagybátyámhoz, a Jankovich-uradalmak tisztjéhez, aki előzőleg kijárta nekem azt, hogy beállok gyakornoknak a Zichy Nep. János lengyeltóti uradalmába Perlaky József tiszttartóhoz, akinek egyszersmind két fiát előkészítem az iskolázásra.

Három évet töltöttem Somogyban s minthogy azután visszatértem a tanuláshoz, az ember azt hinné, hogy ez nekem három év elvesztését, hogy ne mondjam elvesztését jelentette. Én azonban itt tanúságot teszek arról, hogy ez a három esztendő nekem igen nagy nyereséget jelentett. Somogyban töltött időm nekem egy felsőbb iskola éveit jelentette. Nem csak hogy ismereteket, gyakorlatot s némi tudást szereztem a gazdálkodás mezején, de egy új világba, új viszonyok, új emberek közé kerültem. Ámulattal kellett látnom, hogy Somogy-

ban, melyet a Balaton választ el Zalától, oly annyira más minden: modor, gondolkozás, hang, szokás, mintha más országba került volna az ember. Akkoriban cseréltek birtokot az Inkeyek és Zichy János gróf, aki a lengyeltóti uradalom élére Perlaky Józsefet állította tisztartónak. Lengyeltóti valamikor a Lengyeleké volt, gondolom, tőlük bírta bérbe hosszabb ideig a Fechtig báró család, azután az Inkey-családé lett s most Zichy Nepomuk János gróf vette birtokába, aki gondnoka volt a Batthyány 48-adiki miniszterelnök elkobzott jószágainak is. A tisztartó a régi, festői fekvésű urasági kastélyban lakott, melléképületeiben az írnokok és gyakornokok. Az országút szaladt végig a kedves falun, az országút mellett emelkedett egy domb, ezt koronázta meg ez a régi kis kastély. Innen platószerűen húzódott a táj a Balaton irányában s a községtől szabadon e plató elején egy új park közepében emelkedett az új kastély, melyben a gróf lakott, családjával. Ez az urasági ház inkább városi bérházszerű épület volt. Sokkal nagyobb a régi kis kastélynál, de az viszont esztétikailag nagyon fölötte állt amannak. A tisztartói lakás előtt völgyben feküdtek kertek és rét, ezeken túl inkább liget mint erdő egy domboldal, melynek régi neve Glavina volt, ami azt jelenti körülbelül, hogy csalogányos. Mert hihetetlen sok csalogány költött ott, úgy hogy jóformán az egész faluban állt tavaszi éjjeleken át a csalogányok hangversenye. Most kert, rét és Glavma állatkert, ahol szarvas- és őzcsapatok legelésznek meglehetősen hozzászelődve a környezetükhöz.

A tisztartó szép és igen jó ember volt, modern gazda, ritka műveltségű, úri modorú, vendégszerető. Igen jól zongorázott s házában finom, művelt tónus uralkodott. Háza népe állt feleségéből, egy tipikus szokimondó, úgynevezett magyar asszonyságból, édesanyjából és hat gyermekéből, koruk sorrendjében: két leány, két fiú és ismét két leány és egy bécsi nevelésű katonatisztleány nevelőnőből. Némileg a családhoz tartoztunk s a tisztartó asztalán étkeztünk egy központi ispán, egy írnok és két gyakornok. Én, mint a két fiúnak korrepetitora is, több időt töltöttem a család körében, mint kollégáim s nagyatyám pedagógiai elveinek itt vettem először hasznát: sok estén kellett a családdal whisteznem. Gyakornoktársaim is tudtak kártyázni, de csak ferblit és preferanzot. Én nemesebb kártyajátékokat is tudtam, sőt passzianszokat is és mindenféle társasjáték és tánc rendezésében is jártasságom volt, amit a tisztartó családja nagyon megbecsült.

A politikai élet is akkor nagyon élénk és hangos volt. A vármegyéket helyreállították, az országgyűlés együtt volt és én olvastam fel tisztartóéknak a Pesti Naplóból az országgyűlési beszédeket s én fordítottam le a szónokok latin citátumait, melyek akkor még igen kelen-dők voltak és sűrűn előfordultak. Politikai összejövetelek, értekezletek sűrűn tartattak s bár valamennyinek a háttérben, gondolom, a gróf volt, az összejövetel mindig tisztartóék házában volt. Ilyenkor megesett, hogy harminc-negyven ember ült a szép bolthajtásos ebédlő asztala körül.

Csodálatos idő volt az. Mámoros idealizmusban úsztak az emberek. A felnőttek mintha gyermekek lettek volna, mi fiatal legények pedig úgy néztünk a világba, hallgattuk a társalgást, mintha a mi vállunkon feküdnek a haza sorsának egész terhe. Jöttek egyszer a megyei restaurációról s elmondták a lelkesedést, ahogy a gyűlés megnyílt és lefolyt. Természetesen nem új választás volt az, hanem az utolsó megyei szervezetnek restitúciója. Az 1849-iki Somogy vármegye tisztikarának névsorát olvasták fel: ebből állt a választás. És mikor elhangzott egy név, amely az osztrák abszolút kormány alatt állást vagy hivatalt vállalt, komor kórusban hangzott el a gyűlés ajkáról: *Meghalt*. És ezzel el volt intézve a boldogtalan ember.

Megyegyűlés, követválasztási mozgalom, gyász- és örömnépek: mind ilyen összejövetelekkel és néha a szomszédba rándulásokkal járt. Mikor pedig az ebédnek vége volt, felhordták a fekete kávé, felhangzott a kiáltás: Halljuk Bárány Eleket. Bárány Elek egy öles atléta ember volt, a leglágább természet, akit életemben ismertem. Mint honvédet büntetésül besorozták az osztrák hadseregbe, ott valami kis konspirációba keveredett és Kufsteinbe került. Bátyja nagy ajánlatokkal Bécsbe utazott; hogy kiszabadítsa, ami sikerült is, mert a gyermekkatona a börtönben súlyos orrbántalmat kapott. Jó magyar humorral szokta Bárány Sándor (atyja az én egyik gyakornok kollégámnak) elbeszélni bécsi odisszeáját, amelyre cilinderkalapot vett magának, mikor audienciára ment. Ekkor egyszer tett a fejére

kürtőkalapot, se azelőtt, se azóta, de ezt a bizonyosat örzi útja emlékezetére.

Tehát halljuk Eleket, a szentimentális óriást, aki akkor Baán Gazsi főbíró mellett megyei esküdt volt. És Bárány Elek előredült az asztalnak s elszavalta Lisznyai Kálmán egy versét. Együtt voltak osztrák cserepárok s valahol «Oberkernben» a kaszárnyában, betegágyán költötte a «Madarak pajtása» e bús verset, melyet Bárány Elek elhozott s annyiszor felolvasott, hogy nekünk már betéve mondta. Kezdődött a vers így:

Búra hajtott fővel
Ülök a kórágyon . . .

Áhítattal, elkomolyodva hallgatta a társaság a méla szavalást, mintha most hallaná először. Pedig az ilyen összejöveteleknek úgyszólván egyik programszáma volt rendszeren Bárány Elek e szavalata.

Egyszer felpakkoláztunk s nem tudom hány kocsin elmentünk Nagybjomba Teleki-requiemre, ahol a geniális Kacsóh Pongrác nagyapja, Kacsóh református esperes mondott nagyszerű gyászbeszédet. A Madarászok fészke volt Jákó, a szomszéd falu s onnan jött be az isteni tiszteletre az öreg Madarász József is, kit, gondolom, ott láttam először.

Egészen vidám napokat éltünk. Gazdaságbeli elfoglaltságunk mellett volt időnk bőven névnapokra, búcsúkra, vásárookra járni, házszenteléseket tartottunk, ami inkább a vidék társas életének a luxusa volt, mint egyszerű multság. Bált is rendeztünk farsang idején.

Kereszt-felszentelést ünnepeltünk s hol lóháton, hol kocsin mentünk a harmadik-negyedik határba is. Özvegy Barczáné nagykölkedi pusztáján volt ilyen kereszt-felszentelő-ünnep, mely szombaton kezdődött és hétfőn végződött. A fél vármegye ott volt s a vasárnapról hétfőre virradó éjjel a bálon én azt a fogadalmat tettem, hogy mindig azt a kislányt viszem táncba, aki megmarad. És megesett velem az, hogy az egész éjjelt ugyanazzal a leánnyal táncoltam végig s hajnalban már menekülnöm kellett, hogy pletyka ne kerekedjék a furcsa véletlenből. Egy farsang utolsó napjait három helyeri táncoltuk végig. A vasárnap éjjelt nagybátyám házánál Buzsákon. Hétfőn az egész társaság kocsira ült és áthajtott Lengyeltótiba s a következő éjjelt ott táncoltuk végig. Húshagyó kedden a Szentgyörgyi pusztára mentünk csapatostul s Nagy Lajos ispánoknál kötöttünk ki, akinek nagyon szép felesége és két csinos sógornője volt. Ott azonban éjfélig nem volt cigányunk. Mit volt mit tenni, a kocsit beküldtük Lengyeltótiba, ahol csak éjfélig volt szabad muzsikálni, hogy éjfél után hozza ki a bandát. Mi pedig addig is rögtönöztünk magunknak papirosba csavart fésűkből s tejes köcsögökből, melyeket bekötöttünk hólyaggal s a hólyagba nádszálat, melyet posztóval dörzsöltünk, ami elég jó muzsikát ad a bolondos kedvű fiatalságnak. Éjfélután csakugyan megjött a cigány s mi alaposan beletáncoltunk a hamvazó szerdába.

Keresztülmentünk egy alkotmányos követválasztáson is, amelyen a dzsenti akart megmérkőzni az

arisztokráciával. A középnemesség jelöltje volt Gáspár honvédeztredes, a mágnásjelölt Hunyady László volt, a kéthelyi uraság. A küzdelem hevesen indult, de gyöngén végződött a dzsentrire nézve, melynek érdekében mi fiatalok buzgón lármáztunk, de csak úgy, hogy a grófi kastélyba el ne hallatszék. Érdekes volt a dologban, hogy a választás titkos volt. A pártok, nem is nagyon elkülönítve, hanem össze-vissza az urasági pajtáskertben gyűltek össze. Ott volt egy óriási csűr, kapuval az épület mindkét végén. Az egyik kapuban bebocsájtották a választót, de előbb egy szőlőkarót – adtak a kezébe azzal az utasítással, hogy a csűr jobb oldalára dobja, ha a grófra akar szavazni s a baloldalára, ha a másik urat kívánja követni. S ha a karót vagy ide vagy oda letette, akkor a hátsó kapun menjen ki. Nem is kellett ezt a praktikus általános titkos szavazást végigcsinálni. Igen hamar hírért hozták a leszavazottak, hogy a gróf úr oldalára már alig fér el a karó. Ezzel Gáspár visszalépett és következett tisztartóéknál a kibékülés nagy áldomása.

Baán Gazsi bátyánk, aki már 48-ban is főbíró volt, boglári kúriájában a Kopaszhegy oldalán igen népszerű házigazda volt. Sok jó napot és nem kevés jó éjszákát láttunk ott. Egyszer felrakott bennünket kocsikra, hogy járjuk be vele a kerületét. Időközönként ugyanis benézett minden falujába törvényt látni és igazságot szolgáltatni. Akkoriban ugyanis még egy kézben volt a közigazgatás és az igazságszolgáltatás. Én nagy tisztelettel néztem egy pár évtizeddel utóbb a Csemegi-

kódexet, írtam is róla az újságba és büszkén emlegettem, hogy lefordították olaszra, németre s még egy pár nyelvre, ahol nagy becsületben van mint a jogtudomány-nak törvénybe való lefejtése a mindennapi élet számára, de magamban némi lelkiismereti furdalással gondoltam ilyenkor vissza Baán Gáspár főbíró törvénylátására. No, de szép és dicső munka az a kódex, legkivált ha Nyugat-Európa és nem Magyarország számára készült volna. Elvégre a lakkcipő is szép dolog és a cilinder is (most már elismerhetem) elegáns fejviselet. De nagyot nézne a világ, ha a béreseink lakkcipőben mennének szántani és köcsögkalappal a fejükön hordanák ki a trágyát a mezőre.

Kiszállunk egy faluban, ahol a bíró már glédába állította a panaszosokat és a bűnben találtakat. A főbíró, amint egy legényt elejbe állítanak, rászól barátságosan: No Ferkó, hát te mitől kerültél ide?

Ferkó lekapja a kalapját, megforgatja egy párszor, azután elszántan felel:

— Megkérem alássan a főbíró urat, ne tessék sokat kérdezni, hanem tessék rám veretni a huszonötöt, mert rászolgáltam.

Baán Gazsi bátyánk nagyot néz, faggatja a legényt s alig tudja vele megértetni, hogy kimérheti ugyan neki a kívánt huszonötöt, de csak úgy, ha tudja, hogy mért méri ki. Ferkó pedig végre nekiföhászcodik és vall nagy elkeseredéssel.

— Hát megkövetem alássan a t. főbíró urat, a dolog úgy volt, hogy ehen ez a Gárgyán Ferenc igen jó módú

ember. Aztán elment a győróki vásárra és hozott egy jó nagy darab kűsót. Mondok magamban, hogy ez akkora sódarab, amekkorát én sohase tudok venni. A Gárgyán szomszéd pedig olyan módos ember, hogy tudna magának másikat is venni, ha én aztat, akit hozott, el tudnám nélkülözni a kamarájából. Azután osztán éjtszaka be is másztam a kamarájába és kiemeltem onnan a nagy darab sót. Nehéz volt kérem ássan nagyon, a kis ablakon kiségiteni. Azért megkérem alássan most már kiszabni rám azt a huszonötöt, mert keservesen megszolgáltam.

— Megszolgáltad keservesen? — mond a főszolgabíró. — Hogyhogy?

— Hát izé, kérem átossággal, elhoztam, nehéz is volt, míg a kerítésen is átcepeltem, még bele is izzadtam. De hogy aztán megvirradt, majd hóttra váltam, mikor megláttam, hogy nem a kűsót hoztam el annyi vesződséggel, hanem a Gárgyán szomszédék — káposztáskövét. Tessék már ide adni azt a huszonötöt, mert ilyen csúfság még nem esett meg rajtam.

A főszolgabíró mosolygás nélkül, komoly arccal mondja ki az ítéletet: Fekete Ferkó, a te töredelmes vallomásod ér nekem annyit, mint a huszonöt. De jól vigyázz! Ha még egyszer akármiért elejbém kerülsz, nem huszonötöt, hanem ötvenet méretek rád. Most eredj és vidd vissza Gárgyánéknak a káposztáskövét.

És a dolog rendben volt és a főbíró folytatta törvénylátó útját a többi községben. Ez primitív «jogszolgáltatás», de praktikus, olcsó, gyors és lehetővé teszi, hogy

bölcs salamoni ítéleteket lehet hozni és a primitív nép jobban megérti, mint a mai sok írással, sok körülményességgel és sok ügyvéddel járó kriminális praxist. A modern liberalizmus parancsolta, hogy a közigazgatást el kell választani a bíraskodástól, hogy az európai jogelvek alapján kell megépíteni a magyar jogállamot és így tovább. De azt gondolom, ezt nem úgy kellett volna csinálni, hogy egyszerűen eldobunk minden régít és helyébe tesszük a modern intézményeket, ahogy itt-ott Európában vannak, hanem úgy, hogy a régít lassan fejlesszük, alakítsuk, egészítsük ki és alkalmazzuk a nép viszonyaihoz, jogi érzületéhez, gondolkozásához és mindennemű állapotához.

De jött a házfeloszlatás felülről, jött az adómegettagadás alulról és jött az adóbehajtás katonasággal. Egy szakasz lovaskatona egy-egy adótiszttel, kiket az adómegettagadókhöz kvártélyoztak be. Brutális jelenetek részleteit beszélték el az emberek egymásnak. Hogy a szobákba kötik be a katonák a lovakat. Hogy dohányt aprítanak. A Bárány-családot Mocsoládon: apa, anya, kisasszony és testvér — Elek, akiről már volt szó — kilakoltatták s kénytelenek voltak magokat a kocsi-színben meghúzni, míg a katonák tisztjökkel elfoglalták lakószobáikat. Természetesen *mi* is kaptunk ilyen exekuciót. Az uradalom ellátta a legénységet, de az adótiszt a tiszttartóhoz került. Én voltam kénytelen neki átadni szobámat s át kellett költöznöm a kancelláriába, ahol a másik gyakornok lakott az írnökkel. Az adótiszt bevonult lelakatolt pénzes ládájával a szobá-

jába. Hamar kitudtuk, hogy ez egy oláh ember volt, akit a negyvennyolcas mozgalmak előtt Macelláriunak hívtak, kiből azonban a szabadságharc alatt Mészáros lett, de az osztrák uralom alatt felvette a Fleischhacker nevet. A szerencsétlen ember, akihez senki se szólt, akit a katonák is lenéztek, nagy beteg lett nálunk és nem akadt, aki csak egy pohár vizet is vitt volna neki. Minthogy pedig az én szobám s a kancellária közt csak egy kis folyosó volt, késő este is még hallottuk jajkiáltását és nyögéseit. Végül én mentem be hozzá, hogy valamelyest könnyítsék rajta. Az egész exekúció nálunk csak pár napig tartott, mert az uradalom inkább csak demonstrációból bocsájtotta magára a katonai végrehajtást, aztán fizetett s a bécsi bolond kormány e nyomorult eszközei tovább vonultak.

Abban az időben hatalmasodtak el a szegénylegények is Dunántúl. Zalában a híres Illés, akit nem tudtak másképpen ártalmatlanná tenni, mint hogy rágyújtották a rezi-i szőlőkben a pincét, ahova titokban pihenni tért. Somogyban Patkó Pista tartotta vakmerőségével félelemben az embereket. Csínyjeiről, kalandjairól legendák és népdalok keletkeztek. Olyan legény volt az, hogy vasárnap délelőtt rabolta ki a tótszentpáli papot amikor mise után úgyszólván az egész falu az utcán volt. Én akkor már Öreglakon, a Jankovich József uradalmában voltam írnok s bandájával háromszor volt dolgom. Egyszer éjjel kopogtattak be nagybátyám lakására Buzsákon, de csak egy-két forintot kértek, amit az ablakon ki is adtunk nekik. A bécsi

kormány a megyei pandúrok mellé, hogy sikeresen üldözzék a betyárokat, egy pár vadászszázadot küldött Somogyba. Nem sok becsületet vallottak velük. Én a gazdaságban járván, megfordultam a vasadi puszta körül is, ahol a juhászgazda azzal fogad, hogy itt vannak Patkóék s enni, inni kérnek. Az uradalomnak erre mindig volt fedezete: egy-egy mustrabirka. Mondtam a juhásznak, vágjon le nekik egy birkát s küldjön be a faluba borért s ezzel megfordultam én is hazafelé. A vadászok, kiknek a közeli Somogyvár volt a tanyájuk, éppen arra portyáztak s én megmondtam nekik, hogyha meg akarják fogni Patkó Pistát, most megfoghatják: ott van a vasadi pusztán az akolban.

— Vasad, Vasad? — feleli a patról vezetője s a jágerok összesúgnak, azután felém fordulva azt mondja az altiszt: — Sajnáljuk, Vasad nem a mi revirünkbe tartozik. — S megfordultak haza, Somogyvár felé.

Egy zajosabb és szomorúbb eset ugyancsak az öreg-laki uradalomhoz tartozó vityai pusztán történt meg. Ott a juhászgazda házában mulattak Patkóék s az már a somogyvári jágerok revirjéhez tartozott. El is mentek, de elül küldték a pandúrokat, akik közül a betyárok egyet lelőttek. Erről rövid időre rá széltiben énekelték a vityai eset balladáját, melynek két első strófáját ide írom:

Hallod-e te, mi történt ma Vityában?
 Patkó Pista mulatott a csárdában.
 Mulatságnak a lett utóbb a vége,
 Szegény pandúrt mellbe lőtték egyszerre.

A katonák erre nagyon röttögtek,
 Fegyverökből egyszerre kilődöztek;
 A küfalat kilődözték sorjába
 S elszaladtak egészen Somogyvárra.

Következik a ballada tipikus fordulata: fölszántják a somogyvári temetőt, vetnek bele piros pünkösdi szegfűt. A két szélin bazsarózsa illatoz: közepében szegény pandúr hervadoz. Bizony az osztrák jágerkatonák sem voltak különbek, mint az abszolutizmus alatt az osztrák zsandárok. Egyszer gyerek koromban találkoztam kettővel. Azt mondták, a rendeki búcsúra mennek, mert ott gyűlnek össze a betyárok.

— Aztán elfogják a betyárokat? — kérdeztem én. Erre azt felelték az ő hivatalos nyelvükön:

— Ja, fangen thaet merss schon, aber derwischen thun mers nit. Megfogni csak megfognók, de elcsípni nem tudjuk.

Az egész osztrák abszolutizmus olyan volt, mint ez az ügyefogyott zsandár, akit a maga hazájából ide kommandéroztak egy nép közé, melynek szokásait nem ismerte, nyelvén nem tudott, életét nem értette, így jöttek ide csehek, lengyelek s más osztrákok köz-igazgatási, bírói hivatalokba s kormányoztak bennünhet. Hogy a nép miképpen gondolkozott róluk, kitűnik a feleletből, melyet a kőszegi hetivásáron egy ilyen hivatalnok neje kapott. Krumplira alkudozott s mert drágállotta az öt garast, amit a kofa kért a krumplijáért, azt mondta neki: ezt a krumplit én Csaszlauban megkaptam két garasért.

— Megkapta, megkapta — feleli a kofa. — De Csaszlauban nem volt meg hozzá a két garas, itt pedig megvan az öt.

Elmondhatom, hogy vidám volt a somogyi életem. Hiszen a duzzadó fiatalság életét éltük s ebben oly kevésbé tartóztattuk meg magunkat, hogy hárman — írkokok, gyakornokok— télvíz idején átkeltünk a befagyott Balatonon, ahol egy hatalmas rianás mellett úgy siklott végig az egyik parttól a másikig a szánunk, mintha egy patak partján utaztunk volna. A szél tisztára söpörte a Balaton jegét s oly erővel fújta Badacsony felől, hogy egyszer egészen megfordította a szánt alattunk. A kocsisunk leszállt, hogy visszafordítsa, de akkor a szél vitorlának nézte a legény szűrét s őt fűtta el tőlünk. Le kellett szállanunk s láncot formálva húztuk vissza a kocsist s úgy fordítottuk meg a szánkót. Szóval átkeltünk a Balaton jégtükrén Zalába, annak is a túlsó szélére, Sümegre — bálba. Ott táncoltunk reggelig, reggel pedig újra felrakódtunk s mentünk haza Somogyba. A sümegi bálók régen igen híresek voltak. Összejött ott Somogy, Veszprém, Zala és Vas megye fiatalsága (akárcsak a füredi Anna-bálokon). Még az én időmben is emlegették, hogy az országos népszerűségű Farkas Miska cigánynak megállott a hegedű a kezében, amikor a gyönyörű iszkári Papp-leányok beléptek a sümegi bálterembe.

Tehát nem volt örömtelen a mi somogyi életünk. Hozzá éppen akkor bizony tele volt — ez, gondolom, német népies mondás — a magyar ég hegedűvel.

A Bach-korszak a Világosra következő sötét éjszakában hajnalodni kezdett. A nemzeti életről töredező hullottak le a bilincsek. A közélet egére is felhajtott Apollo aranyos fogata és hangos lett minden berek az ébredő madarak füttyétől. Ez az, amit magyarul úgy fejezünk ki, hogy hegyen-völgyön lakodalom. Legalább a lelkekben. Jogom volt feltenni, hogy a gazdaságban is megfelelek a kötelességemnek. Mert fontos dolgokat is bíztak rám, noha csak gyakornok voltam. Így, mikor kasznárunk meghalt s Ivánka Imre közbenjárására Ajer Mihály szabadságharcbeli őrnaggyal töltötték be a helyét, az uradalom összes magtárbeli inventáriumának az átadására engemet küldött ki a tisztartó. És én voltam egyszer megbízva azzal is, hogy az erdészekkel és hajdúkkal télvíz idején bejárjam az erdőket, kijelölni az esztendőre halálra ítélt s kivágandó fákat. Az exekúció úgy történt, hogy a kijelölt fák törzsét az egyik erdész megfaragta s a sima helyre a hajdú odaütött egy balaska fokára vésett bélyeget. De részt vettem a gazdasági munkák minden ágában.

De mindez nem hatolt a szívemig, nem eresztett gyökeret odáig, ahol minden ember rendeltetésének titka rejtőzik. Jóformán mindabban volt részem, ami egy fiatalemberre nézve kedvessé teszi az életet és mégis éppen akkor leptek meg az öngyilkosság gondolatai. Nem volt ez komoly dolog. Mert nem irigyeltem senkinek se rangját, se gazdagságát, se hatalmát, meg voltam körülményeimmel elégedve, a környezet, melyben éltem, méltányolt sok mindenfélét bennem,

de néha azon kezdtem töprenkedni: gyávaság-e vagy bátorság az öngyilkosság. Ma persze látom, amit akkor nem láttam, e töprenkedések forrását. Más vágyak lappantak bennem, mint hogy a gazdatiszt szerény, de egészben jó életét biztosítsam magamnak. S kezdetben csak magamnak kezdtem irogatni s mikor, teszem, olvastam az újságban, hogy Dobsa Lajos tragédiát írt Szent István királyról s öt mutatvány is jelent meg az újságban arról, hogy forró ólmot öntöttek Vazul fülébe: fogtam magam s töredékeket írtam jambusokban ugyané témáról.

Nem sokáig tartott s inficiáltam írnoktársaimat is ilyen irodalmi velleitásokkal. Versenyt írtunk elbeszéléseket, szatírákat, paródiákat a környezetünkről s buzgón olvastunk fel egymásnak s természetesen nagyokat mulattunk egymáson és magunkon. Végül egyszer az jutott eszünkbe, hogy műkedvelő előadást kellene rendeznünk a tisztartó úr nevenapjára. Az eszmét nagy örömmel fogadta mindenki s én nyomban levelet írtam Hérics Muki barátomnak, aki akkor már pesti jogász volt, hogy küldjön egy pár rövidebb darabot, amely ilyen műkedvelő előadásra alkalmas. Hérics küldött is, de abból éppen csak kettő volt alkalmas nekünk. Kövér Lajosnak egyfelvonásos vígjátéka, amelynek címére már nem emlékezem. És Szigeti Józsefnek a *Becsületszó* című kis darabja. De ezekkel is igen nehezen boldogultunk. Mert a szentgyörgyi ispán két sógornője és a tisztartó két idősebb lánya: mindenik csak bizonyos ispánnal vagy írnokkal volt haj-

landó szerelmes szerepeket játszani. Mit volt mit tenni, nekem kellett darabokat írni, amelyekben azután szerencsésen össze lehetett párosítani a fiatalokat kedvök szerint.

Jön a horvát (versben) és *Patkó Pista* (prózában) volt e darabjaim címe. Persze, hetekig tartott a darabok be-tanulása, mindig nagy mulatozások közt s mikor eljött a nap, akkor én összeszedtem a házban minden ágy-terítőt, szőnyeget, spanyolfalat és ruháskötelet s átala-kítottam tisztartóék pompás ebédlőjét színpaddá és nézőtérre. Persze, az előadás fényesen sikerült. Én ma-gam csak rendeztem és elszavaltam kezdetnek a *Vén cigányt*. Hérics János, aki ez alkalomra lejött Pestről, volt a sűgónk. Nem tudom, ki mulatott jobban, a néző-tér-e vagy a hevenyészett művésztársaság. Mert meg-történt az, hogy egy szobalány szerepére, akinek csak pár szava lett volna, nem akadt vállalkozó. Azután megfelejtkeztünk végkép a szobalányról s én rémülten akkor vettem észre a dolgot, amikor már a jelenete következett. Úgy segítettem magamon, hogy az egyik tisztartó kisasszonynak elmagyaráztam, hogy ott benn csöngetni fognak, akkor ő lépjen be. És mondanak valamit s átadnak neki egy levelet, ő erre azt mondja, hogy értem, nagyságos asszony, és ezzel kijön.

Alig magyaráztam a dolgot végig, megszólal a csen-getyű, a kisasszony belép a színre s elkiáltja magát: «Értem nagyságos asszony» és ezzel megint kiperdül. A sűgő elfelejt sűgni s nagy nevetve mondja a közönség felé: «A Petra kisasszonynak spuriusza volt». Most a

közönség nevet s azalatt sikerült valahogy a levél dolgát rendbehoznunk s folytatnunk az előadást.

Az ember nem gondolja meg, hogy néha nevetése vagy sírása közben történik valami csekély dolog, aminek voltaképpen semmi jelentősége nincsen és éppen azon fordul egyet a sorsa új irányba. Ez a kis előadás, amelytől egy este mámorosak voltunk mindnyájan, egymástól elragadtatva, egymásba szinte mindnyájan szerelmesek; ez az előadás volt igazában a sors keze, mely nekem döntő lökést adott voltaképpen i rendeltésem felé . . .

Egy gyönyörű tavaszi napon, korán reggel, csak éppen hogy vörös selyemágyából a nap kikelt, kilovagoltam a gazdaságba. Körüljártam, ahová mennem kellett s mikor elvégeztem a dolgomat, hazafelé fordítottam a lovam fejét. A vadrózsa akkor volt teljes díszében s én egy ilyen bokor előtt leszálltam s néhány hatalmas viruló ággal megkoszorúztam a lovamat is, magamat is és így felvirágozva indultam haza, amikor egy fordulónál a tisztartónkkal találkoztam, aki szintén lóháton ugyancsak a gazdaságból iparkodott hazafelé. Meglasította a lovát, mellém szegődött s egy jó ember szomorúságával jelentette ki, hogy valami komoly beszéde volna velem. És elmondotta azt, ami itt következik.

Hogy ő engemet megkedvelt és nagyon becsül is és nagyon szeretne valamit az érdekemben tenni. Így a napokban künn a gazdaságban találkozott az urasággal és elkezdett engemet neki dicsérni. Hogy én milyen ügyes ember vagyok. Hogy milyen pompás előadást

rendeztem az ő nevenapjára. Hogy darabokat írtam, betanítottam, sőt szavaltam is és így tovább. A gróf némán hallgatta végig az ő jóakaró dicséreteit s mikor a dicséret véget ért, megszólalt s csak ennyit mondott:

— Hát akkor mért nem lesz az a fiatalember komédiás?

A tisztartó is elhallgatott s egy kis pauza után ennyit mondott:

— Barátom, itt magának nem lesz jövője.

Ezzel elhallgattunk és gyorsabb tempóban hazalovagoltunk reggelizni. Az én sorsom pedig ezzel Lengyeltótiban eldőlt. Nem emlékezem, hogy különösebb háttal lett volna rám a dolog. Amin némileg ma megbotránkozom, az az, hogy arra sem gondoltam, mit fognak a sors által akkor már szorongatott szüleim mondani. Igaz, hogy arról sem gondolkoztam, hogy hirtelen mit fogok csinálni. Csak aziránt voltam elhatározva, hogy megyek. Éppen húsvét előtt voltunk s én elmentem Mocsoládra, a Bárány-családhoz. Egyik kollégám Lengyeltótiban, aki már előbb elment, hogy iskoláit folytassa, Bárány Sándor még otthon volt szüleinél. Ketten igen megbarátkoztunk volt s ismertem az egész kedves családot is, én hát vagy két hétre odamenekültem hozzájuk. Lengyeltótiból nem vittem el magammal, csak kettőt. A nevemet és egy gerlicét, melyet kora tavasszal a Glavicán a fészkeből vettem ki s felneveltem s mely oly jámbor volt, hogy — mert szabadon tartottam — egy füttyentésemre akárhonnán hozzámrepült és a vállamra szállt. A Rákosi nevet —

hogy magyar nevem legyen — ott adták rám a tisztartói házban és Somogyban mindenfelé csak ezen a néven neveztek. Egyszer írtam is atyámnak egy hosszú, vezércikknek is beváló levelet, hogy magyarosítsa meg a nevét, de ő erre csak későbbben volt kapható, amikor én már helytartótanácsi engedéllyel viseltem a Kákosi nevet s első színpadi sikeremmel országos hírt szereztem volt neki.

VIII. ÖKEGLAK.

Baranyáknál Mocsoládon a fiatal gondtalanság pár kedves hetét töltöttem. Jó embereknél lenni még olyan ég és föld között függő állapotban is, mint én akkor voltam, ha hozzá fiatal az ember és ábrándjai vannak, öröm és gondtalanság. Bárány Károly, a családapa, kedves, jó magyar humorú ember volt. Tréfa, jóság és egy kis szatíra: ebből az elegyből kerül ki a magyar humor. Felesége, Roboz-leány, a szelídség és jóság maga volt. Gondosságával és szeretetével úgy borította be a háza népét, mint egy jó tyúk, ha a csibéit a szárnya alá veszi. A gazda testvéröccse volt az az Elek, ez-idszerint megyei esküdt, akiről már volt szó ebben az elbeszélésben. Egy nagyszerűen megtermett férfialakban egy jóságos asszonyi lélek. A fele birtok őt illette, de ő mint legényember, lemondott birtokrészéről bátyja javára. Nem lehet gyöngédebb hangot elképzelni, mint amely e családban uralkodott. A ház leánya pedig, Antónia, ki haláláig minden ismerősének csak Tóni nénije, a félelmes, de a végtelenségig jó és szolgálatkész Tóni nénije maradt, temperamentum dolgában éppen ellenkezője volt passzív természetű édesanyjának. Jellemző adatul maradt fenn, hogy mikor

még kis gyermekkorában a szobalányt valami hibában találta, zsámolyt hozatott vele, ráállt és mert másképp föl nem érte a fejét, úgy ütötte pofon, amilyen agresszivitásig édesanyja sohasem tudott fölharagudni. Én Lengyeltótiból elhoztam neki ajándékba a gerlicémet, amely meg is maradt kezességében és hűségében, amíg én ott voltam. Később hallottam, hogy utóbb elpártolt a háztól, alkalmasint az erdőbe s egy másik gerlice kedvéért. Elvégre, úgy látszik, a gerlicék se különbek az embereknél. Egy bizonyos ponton túl se hűség, se hála nincsen a gerlicékben sem. Sándor, az én pajtásom, volt a család fia. Hogy a viszony ez érdemes család és én közöttem milyen komoly értékű volt, mutatja két dolog. Az egyik az, hogy mikor Tónit férjhez adták s én már jogász voltam Budapesten, le kellett mennem az esküvőre, ami akkori helyzetemben nem könnyű expedíció volt. És mikor Sándor, egy viszontagságos élet után Budapesten halálán volt, néhány soros levelet kaptam tőle, mely annyit mondott: «Halálomon vagyok, de ne jöjj el meglátogatni, mert nem akarom, hogy betegség által megmarcangolt állapotomban láss. Csak arra kérlek, vedd kiskorú gyermekeimet baráti gondjaidba». Ezt természetesen híven megtettem, amíg szárnyra nem bocsájthattam valamennyit. Akkor már persze az öregek nem éltek. A mocsoládi birtok lassanként elfogyott. Nekem pedig jól esett ennyit leírnom, azzal a gondolattal, hadd éljen a rendesi Bárányok családja legalább addig tovább, amíg az emberek érdemesnek fogják tartani e följegyzéseim olvasását.

Mocsoládhoz fűződik még egy emlékem. Egy este be-
 toppan hozzánk egy zömök termetű úr és szállást kér.
 A határban — mert Kaposvárra igyekezett — eltörött
 a kereke. Meg kell várnia, míg holnapra a falusi bognár
 megreparálja. Bárányék örömmel fogadják, mert ismer-
 ték is és egy érdekes és kellemes estét töltünk el a ven-
 dég társaságában, mert a jövevény nem volt más, mint
Kozma Sándor, a későbbi kir. főügyész, akkor, gondo-
 lom, megyei főügyész Kaposvárott. A látogatást annak
 köszönhattük, hogy tavasz volt, főlázott utakkal. Ka-
 posvárnak pedig Bogláráról két útja volt. Egy homokos
 vidéken át, melyen könnyebb volt télen utazni s egy
 agyagos területen, amelyet nyáron használtak szíveseb-
 ben. Mocsolád az agyagos úton feküdt, de tavasszal
 mindig bizonytalan dolog volt, hogy a téli úton vagy a
 nyárin menjen-e az ember. Kozma ezúttal a nyárit
 választotta s így érte a baleset Mocsoládon.

Bárányéktól pár heti ottartózkodásom után elmen-
 tem nagybátyámhoz, Vogel Józsefhez, aki Buzsákban
 volt Jankovich József birtokán kasznár.

Különös és érdekes dolog az én Jóska bátyám esete,
 kivált manapság, amikor politikusaink közül csoport
 alakul, amely magának célul a fajvédelmet találja ki.
 Talán sehol a világon a faj keveredés olyan excesszívus
 mértékben nem történt meg, mint Magyarországon,
 amely a bevándorlások, a küzdelmek, a háborúk ki-
 váltságos területe volt, mióta mi magyarok is itt va-
 gyunk. Már a bejövétel és honfoglalás sem történhetett
 meg fajok nagy keveredése nélkül. Hányan lehettek az

ősök, akik Lebediából idáig eljutottak, azt persze ma senki sem tudja. De azok se voltak mind magyarok, hanem voltak velük más fajok is, mint teszem azt, a kazárok. Itt is találtak idegen törzseket: legfőképpen szlávokat. Azután jöttek a kunok. Majd a tatárok törtek be s jó ideig tanyáztak rajtunk, lehetetlen, hogy magot ne hagytak volna itt. A török hódoltság erős nyomokat hagyott köztünk. És következtek telepítések, régen a szászok, majd a svábok, az alföldi tótok, Somogyban a dalmata tótok. Ha nem is mind magyarosodtak el, mint a somogyi telepések, ahol Lengyeltóti, Gamás, Buzsák, Tótszentpál s egyéb sora a községeknek kimutathatólag katolikus délszlávokból alakult s ma tősgyökeres magyar; de beházasodtak, elkeveredtek, átköltözködtek és nyilvánvalóan fölhígították a magyar vért, különben sohasem vihették volna annyira, hogy ma tíz-tizenkét millió ember beszélne magyarul. A bolgár is turáni eredetű, de mint hódító beleolvadt a meghódított népbe és szláv és ortodox nép lett. A magyar hódító ellenkezőleg lelkileg is, nyelvileg is, hogy ne mondjam, fajilag is meghódította az itt talált néprétegeket. Kellott valami hatalmas, hódító tulajdonságának lenni, hogy génusza diadalmaskodjék a területen, amelyet elfoglalt. És ezeréves történetünknek számos kimagasló alakja van, aki nem a beköltözött, hanem a beolvasztott magyarokból került ki. Mi tehát az igazi, az egyetlen fajvédelem? Nem lehet más, mint a nemzet génuszát őrizni, a magyar tulajdonságokat, ezt a hódító erőt irodalomban, politikában, tu-

dományban és intézményekben fenntartani, mert ez az az igazi kultúrfölkény, amelyről ma oly sokat beszélnek, melynek azonban csak veszedelem az, amit a mai politikusok faj védelemnek hirdetnek s ami csak silány és elvetendő ürügy, pártok toborzására és politikai érvényesülésre.

Az én Jóska bátyám különös esete pedig az, hogy ő csak első nemzedéke volt egy bevándorolt s ittrekedt német embernek, de a magyar nyelvben nevelkedett fel, a magyar élet hatásai alatt lett emberré s oly tipikus magyar volt modorában, észjárásában, szokásaiban, hogy akár ha Árpád apánkkal jött volna be, se különben. Kevésszavú, kontemplatív ember volt, a nézése olyan erős és átható, amilyent csak magyar pásztorembereknél és tekintélyes gazduraméknál láttam. A neve messze földön nem is volt más, mint Fögli bácsi. Vele szemben állt idősebb testvére, aki Bécsben tanult, onnan is hozott magával feleséget, amikor a zalaapáti bencések, akik akkor még a rend osztrák kötelékébe tartoztak, megtették orvosukká. Ez a Lajos bátyám csak fogytékosan beszélt magyarul, házanépe is német volt, persze a cselédségen kívül. Semmi sem volt rajta magyar és nekünk, akik gyermekkorunkban nem tudtunk csak magyarul, mindig idegennek tetszett.

Én azt tartom, manapság, amikor Európában alig találni tiszta, keveretlen fajt, a faji jelleget ember és nemzet a nyelvtől kapja. Az embernek gondolkozását, észjárását, szokásait, modorát mind a nyelve dirigálja. A nyelv szerkezetében, törvényeiben, hangrendszerében

rejlík valamely titokzatos erő, amely formálja annak az embernek lényét, akinek agyvelejét először foglalja el. A gyermek beszédi és úgyszólván beülteti, amint a fogalmakat tanulgatja, érintetlen agy velejébe a nyelv szerkezetét, egész logikáját, eredeti rendszerét és ahhoz alakul. Mert lehetetlen az, hogy még fizikai tekintetben is bizonyos átalakuláson ne menjen keresztül az az agyvelő, amelybe belefészkelődnek a szók, formák és törvények, melyek szerint valamely nép a maga nyelvét kialakította. Ez az átformálódás jelenti nekem a fajt. Egyszer a mezőn sétáltunk nagybátyámmal s a magyar emberről beszéltünk, hogy mennyire más, mint másfajta ember.

— Csöndes, szemlélő — mondta bátyám. — És különös, hogy mennyire szeret képekben beszélni. Nézd csak, amott jön a csószöm. Tipikus magyar paraszt. Megszólítjuk, meglásd, hogy három mondatot nem tud mondani valamely kép nélkül.

És amint közelébe érünk, bátyám rákérdez: — No, Ferkó, hogy áll a tavaszi vetés? — És a csósz, mintha csak kitanítottuk volna, azt mondja:

— Nemzetes uram, olyan az, mint az ár. Tudniillik hogy úgy, oly élesen, oly mereven, oly tömören szúródik ki a földből, mintha csupa ár volna. És produkált az öreg még egy-két hasonlatot s mi tovább beszélünk arról, hogy milyen méltóságos, milyen higgadt ez a magyar nép és milyen szabatos és milyen költői hozzá.

Ez volt az én nagybátyám, aki pedig sok tekintet-

ben nagyon emlékeztetett atyjára, az én nagyatyámra, csak egyben nem. Abban nem, hogy hamisítatlan magyar fajbéli volt, mint amilyen hamisítatlan német volt az édesapja. Egyébiránt néven tudnók megnevezni egy csomó embert, aki harmadik nemzedéke a hozzánk bevándorolt és ittrekedt osztrák civilizátoroknak és itt elvegyülve is, de díszben, tekintélyben kiemelkedve is, hamisítatlan magyar ember külsőleg és belsőleg egyaránt. A magyar róna, a bűbajos Dunántúl, a Tisza vize, mely a mondások szerint az idegenből magyart csinál, csak szóvirág, csak képlegesség. A magyar fajt a magyar nyelv termeli nagyban és kicsinyben egyaránt. Nagybátyám engemet annyira szeretett, hogy néha tréfásan azzal gyanúsítottam meg, hogy jobban szeret, mint a saját fiait. Én voltam, ha náluk voltam, a jókedv, a tréfa, a vidámság. Még diákkorunkban le szoktunk menni hárman testvérek Zalából hozzá Somogyba vakáció idején s mindig vittünk magunkkal valami tréfás előadást, néha vendéget is, diákpajtásunkat, aki nálunk töltötte a vakációt. Elindultunk Ukkról s első stácionk volt mindig a sümegi temető, ahol két szomszéd sírban, dűledező sírkövek alatt pihenték örök álmukat Kisfaludy Sándor és Szegedy Eóza, akikről Berczik Árpád legnagyobb sikerű darabját írta. Nemcsak az irodalom romantikus érzése vonzott bennünket e sírokhoz, hanem az is, hogy sokáig édesapám útján szedte fel Kisfaludy Sándor az apanázst a Szegedycsaládtól. Nekünk e szerint Acsád, Ötvös, a Szegedy név és a Kisfaludy név egybefonódó kegyelet tárgya

voltak, a mellett, hogy utunk Somogyba a Kisfaludy Sándor által megénekelt várromok alatt vitt el. Áhíttal tekintettünk fel Tátika, Kézi, Szigliget és Csobánc várára s a Szentmihályhegyi remete kisdud felszigetére.

Második stációm volt Keszthelyen a Festetics gróf-féle kastély és park. A kastélyba természetesen nem mehettünk be, míg a lovakat megkapatták a vendéglőben, de a parkba beosontunk és bizonyos ihletés ábránddal üdvözlöttük a gyönyörű, szinte százados fákat, melyek tanúi voltak a keszthelyi helikoni ünnepeknek.

Harmadik stációm volt a niklai temető, amelyben egy szerény obeliszksírkő alatt a nagy ódaköltő, Berzsenyi Dániel aludta a halhatatlanságról szőtt álmát tovább. Itt az úton megálltunk s elzarándokoltunk a kissé távolabb eső sírkertbe, tisztelni az obeliszknél. A kocsisunk, akinek az úton várnia kellett, egyszer meg is kérdezte tőlünk, hogy mi néznivaló van azon a kövön, hiszen az úrfiak látták már tavaly is. Innen egy további gyenge óra kocsizással elértünk Buzsákba, ahol nagynénénk tárt karokkal és friss kávéval már várt bennünket.

Friss kávé!

Nem sokalja-e meg az olvasó, ha nagynémről is megemlékezem, akinek életem egy jeles axiómáját köszönöm?

Mikor a Fechtig bárócsalád bérelte a lengyeltóti uradalmat, akkor a nagybátyám ott fiatal gazdatiszt volt. A bárócsaládnál élt két fiatal tiroli leány. Egy szép szőke és egy szép barna hajadon testvérpár.

A szőke pajkos, elmés, örökké jókedvű leány, a barna hallgatag, szentimentális és titokzatos. Unokahúgai voltak a híres bécsi egyetemi orvosprofesszornak, Dumreichernek. A barna Zsófia a bárócsalád háztartását vitte, a vidám szőke a báróné mellett belső szolgálatot teljesített. Olyan kedvence volt báróéknak, hogy akárhányszor nagyobb útra is magokkal vitték. Egy ilyen úton hárman ültek a nagy batárban: a báróné, a báró és Leni, a szőke szépség, akinek persze egyre járt a szája, úgy hogy a báró végre kifakadt:

— Leni, ha öt percet tud hallgatni, kap tőlem egy aranyat.

— Ide vele, azzal az arannyal — kap az alkun Leni. Meg is kapja és a markában szorongatja. Báró és báróné jóízűn nevetnek a dolgon. És elmúlik egy perc, elmúlik kettő, mire a harmadik perc felére érnek, Leni már majd kipukkan és elkeseredve megszólal:

— Majd én a maga hitvány aranya miatt itt rontom az egészségemet! — És ezzel odacsapja a báró ölébe a fényes pénzt és megkönnyebbülten veszi fel a beszéd fonálát ott, ahol elhagyta.

Lenit elvette az uradalom főlovászmestere, Kégl, Zsófit elvette az én nagybátyám, Vogel. Hogy a tréfa teljes legyen, megemlítem, hogy az én időmben, mikor nagybátyám házába menekültem, mind a ketten Jan-kovich József szolgálatában voltak és jött hozzájuk főerdőmesternek egy harmadik, a kit Góglnak hívtak. Együtt voltak hát Kégl, Gógl és Vogel.

Zsófi néni a legideálisabb feleség volt, akit (egyen

kívül) ez életben ösmertem. Még öreg korában is oly szende és szerelmes hitves volt, hogy ha férje hazajött valahonnan s nem vette észre, hogy a felesége a bejáró ajtó mögött várja őt szerényen meghúzódva s elment mellette, akkor elbujdosott a spádjába s ráült a kedves ládára, melyben befőttes üvegeit tartotta zár alatt s ott sírdogált, amíg férje vagy valamelyik gyermeke érte nem ment. Ránézve a világon semmi sem létezett a házán és házanépén, legkivált a férjén kívül. Mikor egyszer Patkó Pista éjjél felé bezörgetett hozzánk, csak ketten voltunk még ébren: nagynéném és én. Nagybátyám benn volt a papnál a faluban, mely a kasznárháztól vagy ötszáz lépésnyire kezdődött. Én alkudoztam az ablakon keresztül a szegénylegényekkel s mire elvégeztem (egyszer a puskájukat is elsütötték hozzá) s hátranézek, ott látom szegény nagynénémet halálsápadtan, egész testében remegve, egy nagy kötél-csomó a kezében.

— Mit akar néni ezzel a kötéllel? — kérdem én.

— Azt gondoltam, — feleli ő még mindig vacogva — ha betörnek, mi fölsietünk a padlásra s ezen a kötélén leereszkedünk hátul a kertbe.

Szerencsére erre nem került a sor, mert igazán nem tudom, hogyan csináltuk volna meg ketten ezt a menekülést.

Egy gyöngéje azonban volt a nagynénémnek. Nagyon szerette a kávé. A férje feketekávéjával mindig készített magának is egy parányi csészérealót s téli időben a kályha vállára tette s időnként be-betért, a

nyelvét megnedvesíteni az illatos itallal. És ha mi gyerekeivel valahol jártunk, mikor hazajöttünk, mindig megkérdezte, mit ettünk, mit ittunk és hogy milyen volt a kávé. És ha mi, ha csak azért is, hogy kedveskedjünk neki, a kávéat leszóltuk, akkor ő egy bölcs felsőbbségével nézett ránk és a következő kijelentést tette: *«Gyerekek, a jó kávéat minden bolond meg tudja inni»*. Én ezt az axiómát magammal hoztam Buzsákból és teljes életemen át sokszor meggyőződtem róla, hogy igen megszívlelnivaló életfilozófia van benne.

Volt nagynénémnek egy féltő és szerető gonddal örökött kávésfíndzsája, melyet bizalmasabb beszélgetés közben nekünk gyerekeknek meg is mutatott. Nem volt semmi különös rajta, közönséges porcelláncsésze volt, minden dísze egy kis arany sáv a széle körül. De története volt, nagynéném boldogsága napjaival kapcsolatban, melyet mikor nagyon elérzékenyült, nekünk szeretett elmondani.

Mikor nagybátyám a lengyeltóti uradalomhoz tartozó Tardi pusztán (ahol őn is nem egy vidám s nem egy munkás napot töltöttem Varró ispán úr idejében) ispán lett, megkérte a szép Zsófia kezét, aki mint menyasszony természetesen elhagyta a Fechtig-családot és felment Pestre, ahol rokonai voltak. 1838 tavasszal jött azután a rémhír, hogy Pestet elöntötte az árvíz. Nagybátyám nyomban befogatott s indult föl Pestre. Mikor Budára érkezett, a Duna jege éppen repedezett, híd nem volt — a hajóhíd ki volt szedve — s nagybátyám az ingó-bingó jégen valahogy átvergő-

dött Pestre, menyasszonyát keresni. Azonban a két-emeletes ház a Király-utcában, ahol nagynéném rokonai laktak, össze volt dülve, csak egy sarokrész állt, minden emeleten az egymás fölött lévő kályhákkal s az egyik emeleten a kályha vállán nagynéném kedves csészéje. Nagybátyámnak sikerült ezt a csészt lehozatni s ezzel indult tovább menyasszonyát keresni. Meg is találta Budán, ahova menekültek volt, egy formális tömeglakásban, a nádori épületben. Mire a víz visszatért a Duna medrébe, nagybátyám mindent elrendezett, átmentek csónakon Pestre s az iszapos utcákra kirakott padlókon mentek négyen: két tanú s a mátkapár, egyenesen a terézvárosi templomba esküvőre. Jegygyűrűt a templom ajtajában kértek kölcsön a tanúktól s úgy mentek az oltár elé. A templom is csupa iszap volt s ott is kopogós padlókon kellett végigmenniök, hogy az eskető pap elé kerüljenek. Esküvő után egy közeli kis korcsmába tértek, be korai ebédre. — Mit gondoltok, — szokta nagynéném mondani — mi volt a lakodalmi ebédünk? Spenótfőzelék rántott zsömlével. De azóta sem ettem olyan remek spenótot.

Ebéd után nagybátyám kijelentette, hogy most már kocsira ülnek és mennek haza Somogyba. Nagynénémben aggodalmak támadnak. Van-e a házban minden? Nem kell-e egyetmást vinni?

— Minden van, — jelenti bátyám, — semmit sem kell vinni.

Mégis nagyobb biztosság okáért a gondos fiatal me-

nyecske, meglát a közelben egy fehérenemű-kereskedést, vesz egy vég jó vásznat és beledobolja a kocsi saraglyájába és elindulnak Somogyba. Nagy este volt, amikor Tardra érkeztek, ahol bátyám mogorva gazdasszonya fogadja őket egy-egy terítéssel az asztalon. Nagynéném meglepődve nézi a két tányért. Hát az abrosz hol van? Hát a szalvéta hol van?

— Abrosz nincs, nem is volt eddig; szalvéta sincs olyan, amit ide lehetne tenni.

— No hát akkor hozzon ide hamar egy jó ollót.

És a mogorva némben előhoz az író szobából egy nagy papiros ollót, nagynéném pedig fogja a végvásznat és levág egy darabot belőle abrosznak, két darabot szalvétának, sőt végül egy-egy darabot lepedőnek is, mert, sajnos, az sem volt a háznál megfelelő. Nagybátyám pedig nézi magyar flegmával és csendes mosolygással a manipulációt. Mert ő csakugyan azt hitte, hogy nála minden van, ami kell és oda nem is kell vinni semmit. Igaz, hogy akkor ő neki minden a — Zsófia volt.

— Ilyen volt az én lakodalmam, — mondja büszkén Zsófi néni és megsimogatja kedves csészéjét és elzárja gondosan biztos jó helyére. És bizony a krónikákban olvassuk, hogy voltak két-három hétig tartó lakodalmak is a régi világban, de voltak ilyen lakodalmak is, mint az én nagybátyámé. A pesti árvíz mosta őket össze, meglehet, hogy Wesselényi, az *árvízi hajós*, mint ahogy Vörösmarty énekelte, mentette csónakján nagynénémet szárazra. Az ő pesti emléke csak a nagy víz és a kis csésze volt.

Mindezek olyan adomaszerű kis történetkéek. De rólam lévén e könyvben szó, azt kell beszélnem, amiből én formálódtam. Nem a nagy események, nem katasztrófák alakítják meg az embert, hanem a mindennapi élet kis hullámai mossák ki állandó formáját, amellyel a nagy eseményeket megússza, a rendkívüli helyzeteket meglábolja vagy hogy elmerül, elbukik bennök. Az életem úgy alakult, hogy sok nagy, országos nevezetességű férfiúval akadt dolgom. De nem azok hatásától lettem, ami vagyok, hanem ama névtelen kedvesek hatásától, akik mindennapi életem társai és részesei voltak, akik alig élnek már máshol, mint az én emlékeimben s akikről itt írok. Ha értem valamit az életben, ha az irodalomban, a közéletben értéket jelent a nevem: ama névtelenek, amaz immár elmúltak ajándékának tekintsen mindenki, akinek hasznára, szolgálatára vagy éppen örömére tudtam lenni az életben.

Alig néhány hetet töltöttem a moesoládi napok után nagybátyám házában, amikor híre jött, hogy Jankovich József kinevezte Krizsanics alsósomogyi földbirtokost egymástól független gazdaságai fölé inspektornak. Nekem akkor semmi tervem, semmi gondolatom jövőmre nézve nem lévén, nyomban levelet írtam az új inspektornak, kérve alkalmaztatásomat. És ő csakugyan hamarosan ki is nevezett az öreglaki gazdaságba Klazer kasznár mellé írónak. Én pedig haladék nélkül berukkoltam, még pedig egyenesen bárányúsztatásra s csak onnan ebédre új föllebbvalóm asztalához.

A kasznár családja feleségén kívül három fiából és két leányából állt. A fiúk már mind házon kívül iskolán voltak, a két leány eladó sorban otthon. A faluban kívülök mint értelmiség a pap, a postás, a boltos és az uradalmi pintér lakott. Ez utóbbi furfangos legény volt, híres nagy katonaszabadító. Egész katonaszabadítása azonban abból állt, hogy felszedte a parasztoktól a harminc-ötven forintokat, a sorozáskor buzgón forgólódott a sorozó-bizottság körül, egyebet nem tett. Aki legény bevált katonának, annak a pénzét visszaadta, aki nem vált be, azét megtartotta. Így nagy becsülete lett, mert igaz ember hírébe keveredett, aki ha meg nem tudta szolgálni, akkor inkább visszaadta a szegény embernek a pénzét. Nagy is volt a klientelája messze vidéken és igen sok pénzt keresett. Engemet is akkoriban asszentáltak Kaposvárott, láttam az öreg munkában s meg kell vallanom, megszolgáltá keresetét, mert úgy néztek rá kivált a polgáranyság, mint valami orákulumra. Az volt a közvélemény, hogyha ő nem tud valakit kiszabadítani, azon már az Isten se tud segíteni, abba akárhogy, bele kell nyugodni. Ez pedig több eredmény és több jó a szegény együgyű emberekre nézve, mint ha csakugyan ki tudott volna egyet-egyet szabadítani. És érdekes dolog, hogy ahány legény vacogva és reszketve állt a katonamérték alá, mihelyt kimondták rá hogy táglik, büszke és hetyke lett egyszerre és ment a — korcsmába.

Milyen más volt az én új környezetem, mint akár a Perlaky-házban, akár Mocsoládon, akár nagybátyám-

rial! Pedig a két kasznár-kisasszony valóságos irodalmi életet élt. Járatta a *Családi Kört*, Szegfi Mórné, Kánya Emilia lapját. Szerkesztette *Emilia*, aki előfizetőivel bő levelezést folytatott a szerkesztői üzenetekben. Ugyanott leveleztek az előfizető «honleányok» is egymással, persze nem a nevükön, hanem mint *Csipkerózsza*, *Szerény Ibolya*, *Búsongó árva* s több ilyen szentimentális álnéven. Emília szerkesztő üzenetei közt pedig igen sűrűn fordult elő az ilyen: A szalonna klasszikus! A lekvárt Vénusz is megkóstolhatná. A tojás költői lélekre vall és így tovább. Az idősebbik kasznár-kisasszony *Lujza*, aki magát Mária Lujzának hívatta s egyszer egy tudósítást is küldött valami mulatságról a Magyar Sajtó című napilapnak s az apja, a kasznár ezt el-elbeszélte vendégeinek s hozzá tette, hogy egy szó nem sok, annyit se javítottam rajta. A fiatalabb Ida volt, de egy akkori költőné tiszteletére magát Idunának hívatta. S mindkettőnek rendelkezésére állt egy nagyon buta, tizenkétéves parasztfiú inasnak, akit, mivel azelőtt katonatisztek udvaroltak a lányoknak, katonai dresszúrában részesítettek, úgy hogy akárhányszor hallottam tőle, hogy «jelentem alássan kisasszony, kifut a leves». Ha nem jól csinálta, pofon verték. De ezt a leves rendesen nem várta be, hanem kifutott. Ilyenkor azután, hogy még egyszer pofon ne üssék, a Jóska gyerek is kifutott. Érdekes, hogy mikor később a két leány férjhez ment, szerény polgári állású emberekhez, — mindenik Budapestre — mind a kettő jó, derék, takarékos felesége lett az urának.

Principálisom alacsony, jelentéktelen alak volt, gyuladt szempillákkal, gyér vöröses szakállal, amelyben a fehér szálak már verekedtek a vörösekkel. Eusztikus lélek, parlagi prepotens modorral, kiabálós beszéddel, nagy önérzettel, de kevés műveltséggel. Szeretett jól enni, inni, különösen inni s ilyenkor sűrűn lehetett tőle hallani, hogy «nem csak az öszöm-iszom, hanem a szent igazság». A cselédséggel konfidens volt, de mégis volt tekintélye, mert egy kissé hirtelen természetű volt. Egészen jó indulatú volt.

A kasznár felesége vaskos asszonyság volt, lomha modorral, parasztészjárással és minden műveltség nélkül való. Ebben a miliőben nem volt nagyon kecsesítő az életem. Ha pletykát akartam hallani, elmentem a postára. Azt pontosabban szállították, mint a leveleket s az újságot. (Arany *Koszorúját* járattam akkor.) Ha egy kissé okosabb beszédre vágytam, bizony a zsidó boltshoz kellett mennem. Lakásom egy kis parasztházban egy kisdud földes szoba volt eleinte. Később jobbat kaptam, de az se volt padlózva s mert új is volt, minden holmimra vigyázni kellett, hogy meg ne penészedjék. Da akkor már nálam volt édesanyám könyvtárának egy része, benne az egész Walter Scott: ez volt akkor az igazi világom. Vagy a skót hegyek közt és várkastélyokban kalandoztam vagy a gazdaságban testileg, az eszem pedig Budapesten járt. Abban az időben adta nagybátyám férjhez idősebb leányát. Nagy lakodalom volt Buzsákban. Budán pedig, ahol most a kereskedelmi minisztérium palotája áll, Molnár György

hírneves színész akkor alakította át Mátyás királynak ezen a helyen állt istállói romját *Budai Népszínházzá*, homlokára írván: *Hazafiság a Nemzetiségnek*. Természetesen közadakozásból. A magyar paraszt-lakodalmakon pedig szokás, hogy a lakodalom-kifőző szakácsné az ebéd egy bizonyos fogásánál bekötözi a kezefejét, egy nagy konyhai fölöző vaskanalat vesz a kezébe s végig járja az asztalokat s azzal a motivációval, hogy a forró kása elégette a kezét, *kásapénzt* szed a vendégektől. A szakácsnéság e privilégiumát uzurpáltam húgom lakodalmán én. Felöltöztem szakácsnének és hevenyészett rigmusokban kértem a kásapénzt a — Népszínház javára. Micsoda ihletnek kellett volna engemet abban a pillanatban megszállnia, hogy olyan jusson az eszembe, hogy nem is sok év múlva én fogom vezetni Budapesten az országos gyűjtést a budapesti Népszínház javára!

Persze, ilyen örület nem szállt meg. De a jókedvet ez nem befolyásolta s estefelé már a vendégek nagy mulatságára magam fújtam a dalt, melyet magam készítettem magamra:

Reggeledik, hajnalodik,
Laki diák jót aluszik.
Laki diák jót aluszik,
Klózer kasznár káromkodik.

A laki, öreglaki diák vagy írnok vagy pajtabíró természetesen én voltam. A kasznáromnak pedig az volt a mániája, hogy a hajnali etetésen künn legyek az ökör-istállóknban. Téli hajnalokon a fogyó hold sarlója velem együtt kelt fel s együtt vándoroltunk, ő fönn, én *hun*,

az ököristállók felé, ő a csillagok közt, ahova én vágyódtam, én a földön hóban, sárban, sötétségben.

Gyakran átrándultam Buzsákba nagybátyámékhoz, ami úgy egy órai gyalog séta lehetett. Néha, ha vendégeik voltak, üzentek is, hogy menjek. Nagybátyám második leánya, aki később ángyom lett, kedves, okos leány volt. Egyszer az az ötletem támadt, hogy vele ketten csináljunk magunknak egy kis irodalmi kört. Én újságot írtam és szerkesztettem neki s tanítgattam őt novellaírásra és vittem is annyira, hogy sikerült (kivált kettőnknek akkor) elég ügyes dolgokat írni. A névnapok, búcsúk, miegymás itt is folytak. Sőt a Somogy vári uradalom írnokával még bált is rendeztünk, ugyancsak a somogyvári pintér műhelyében. Juliánna napja pedig éppenséggel nagy nap volt, mert a kasznárné nevenapja volt. Egyébként én azt találtam, hogy egyhangú és meddő az én foglalkozásom. Még legjobb időm volt, amikor ősszel a cséplés kezdődött, én egyetlen cséplőgéppemmel végigjártam az uradalom minden gazdaságát, minden pusztáját egész karácsonyig. A buzsáki Csiszta-pusztára — sziget volt az óriási berekben, amely Buzsáktól megszakítás nélkül elhúzódott Fonyód alá, a Balaton partjáig — ilyenkor puskát vittem magammal, a puszta ég alatt bundába bújva magam mellé fektetve a fegyvert, árokba feküdtem a legelő mellett, hogy ott töltöm az éjszakát és hajnalban a vonuló vadludakra lesek. Nem nagy Nimród voltam s a jó bundába behúzódva olyan jóízűn elaludtam, hogy nem a vadludak gágogása keltett fel, hanem egy címeres ökör, mely a

legelőről odatévedt s ijedtében nagyokat fújt rám. A vityai pusztán is heteket töltöttem csépléssel, ott, ahol Patkóék a szegény somogyvári pandúrt lelőtték. De jó volt nekem ez a foglalkozás, mert a cséplőgép nálam nélkül is dolgozott, én csak figyeltem a mozdony zakatolásának ritmusára és gépdobjának a búgására — verseket írtam, melyeket beküldöztem Jókai Üstökösének s melyek közül egy pár meg is jelent. Jókai ebben a lapjában Kakas Mártonnal szignálta tréfás verseit, én a Kappan Marci nevet használtam.

Egy nevezetes vagy legalább érdekes dolog történt velem, az is úgyszólván tudtom nélkül, amíg öreglaci írnok voltam. Csak sok év múlva tudtam meg a dolgot magam is, amikor már voltam valaki az irodalomban.

A hatvanas évek elején nyílt meg a Déli vasút a Balaton mentén. A boglári állomás vasúti tisztjei, nyilván, hogy mintegy bevezessék magokat a vidéki társaságba, bált rendeztek, nem télen, hanem nyáron, aratás idején. Principálisomék, nagy kedvelői a fesztelen házi muriknak, a nyilvános multságokat szívesebben elkerülték. Így lett, hogy engem bíztak meg, vigyem el a lányokat a boglári bálba, jól vigyázzak rajok és gondom legyen arra is, hogy táncos nélkül ne maradjanak. Felszedelőztünk egy könnyű kocsira, kisaszonyaim hátul, én elül a kocsis mellett s szerencsésen elérkeztünk Boglára. A nagy vendéglőben, ahol a bál is volt, szobát nyitattam nekik s ők kiöltözködtek s mikorra kezdődnie kellett a bálnak, szépen beszállítottam őket a terembe, amely már elég népes volt.

De hogy biztosítsam nekik a táncosokat? Körülnézek. Hopp, megvan. Fogtam az egyiket, körültáncolok vele a teremben. Azután a másikkal ugyanúgy. Azután halálmegvetéssel nekivágtam a vasúti tisztek összes asszonyainak és leányainak, mindeniket táncba vittem és a csata meg volt nyerve. A vasúti tisztek rajokban vették körül az én két kisasszonyomat és fáradhatatlanul táncoltatták őket kivilágos-kivirradtig. Ekkor Mária Lujza és Iduna tárlatán báli toalettjük romjaival boldogan visszavonultak szobájukba, hogy egyet alusznak, mielőtt hazaindulnak. A báli terem kiürült s én ott maradtam magamban.

Én a dolgomat is pontosan és tisztességesen elvégeztem. De ha mulatni kellett, azt azután tudtam igazán. (Ma már attól félek, senki se nézné ki belőlem.) Nem csoda, hogy egy-egy ilyen multság után valamelyes melankólia szállott meg. Az a gondolat, hogy na hát, ennek is vége van. És következett a búsulás. Emlékszem egy lengyeltóti bálunkra, hogy reggel, mikor a nap felkelt, sorba beraktuk a spalétákat. Hogy ide ugyan be ne tegye a nap a lábát. Boglárótt is úgy volt. Amíg a kisasszonyaim pihentek, addig én letelepedtem egy asztal mellé búsulni. Egyszerre azon veszem magam észre, hogy egy borotváltképzű idegen úr is oda ül az én asztalomhoz. Meg is szólít, kérdez egyet-mást a vidékről, azután hogy ki vagyok, mi vagyok és a többi. És jól belemelegszünk a beszélgetésbe, én vallok alaposan, hogy verset is írok, szindarabot is írtam már, igaz, csak úgy házi használatra, ő jó-

akarató tanácsokat ad, hogy kell, mint kell darabot írni, azután elbúcsúzunk és ő távozik, mert a Balatont jött beutazni. Én pedig hazaszállítottam kisasszonyaimat és ez a reggeli búsulás kettesben bizony kiment a fejemből.

Hosszú évek multak el azután. Én már pályafutásom derekán voltam, amikor egyszer együtt ülünk Csiky Gergellyel, a fényes sikereket elért drámaíróval. Beszélgetünk egyről-másról, múltról, jelenről, pályakezdésről s ő egy hirtelen fordulattal azt mondja:

— Mikor még teológiai tanár voltam Temesvárott, egy reggel reggelihez ültem s kezembe veszem a pesti újságokat. A szemem egy cikkre esik, amelyet mohón átfutok s izgatottan földhöz vágom az újságot ezzel a szóval: Teringettét, az a somogyi írnok elejbém vágott.

Én meglepődve nézek rá s ő folytatja:

— Nem emlékszik arra a reggelre, bál után, a boglári vendéglőben egy balatoni turistával beszélgetett, aki magát kioktatta a drámaírás titkairól? Én voltam az a turista. És az újságban, amelyet meglepetésemben a földhöz vágtam, az állt, hogy Rákosi Jenő egy *Ezópus* című darabjával nagy sikert ért el a Nemzeti Színházban. Én pedig még mindig itt vagyok s el se kezdtem a drámaírást.

Nos, tudva van, hogy azután csakhamar elkezdte és addig magyar színpadon alig látott sikerrel folytatta is. Sajnos, hamarabb be is végezte, mint mindenekre nézve kívánatos lett volna. Erről is van egy emlékem, amelyet talán érdemes feljegyezni.

A szabadságharc egyik menekültje Volt Gyurmán Adolf, itthon igen mérges újságíró, Londonban egy időben Kossuth Lajos titkára. A hatvanas évek elején a bujdosók amnesztiát kaptak s Gyurmán hazajött, de hozott magával egy igen kedves, szelíd kis angol feleséget. Gyurmán az akkori hivatalos lapnak szerkesztője lett s e révén kis felesége úgy becsöppent a magyar irodalmi, politikai és művészvilágba. Mikor elég korán özvegyé lett, nem ment vissza Angliába hanem itt maradt egyetlen kis lányával (Gyurmán Alisz, ismert színésznő) s irodalmi és politikai barátai ajánlatára angol leckék adásával kereste kenyerét s nevelte fel leánykáját. A szegény jó asszony már hetvenes volt és igen nehéz viszonyok közt élt, jobban barátai segítségéből, mint keresményéből. A háború alatt egyszer reggel halva találták ágyában.

Ez asszony eljárt néha hozzám egy kis angol beszélgetésre. Egy ilyen alkalommal mondta el nekem a következőt.

— Mentem a dolgomra a Kerepesi-úton (Eákóczi-út) végig s amint a Nemzeti Színház előtt elmegegyek, látom, hogy fekete zászló csügg le a homlokzatáról. Tűnődöm, ki halhatott meg. S amint ezt gondolom, hozzá teszem: tán visszamegyek s be a színház udvarába, megkérdezem a házmestert, kiért van kitűzve a zászló. És hirtelen megfordulok s beleütődöm Csiky Gergelybe, aki utánam jött volt. Bocsánatot kérek s folytatni akarom utamat a házmesterhez, miközben újra fölnézek a színház épületére s megdöbbenve látom, hogy ott egy-

általán nincsen semmiféle zászló. Újra megfordultam s bosszankodva indultam dolgomra.

Másnap reggel pedig olvasom az újságban, hogy Csiky Gergely az éjjel hirtelen meghalt. Mit szól ehhez?

Persze, én nem szóltam hozzá semmit. Az ilyenre az én feleletem mindig idézet Shakespeare-ből: Vannak dolgok ég és föld között, mikről az ember elméje nem is álmodik.

Egyébiránt Csiky Gergellyel sohasem voltam valami jó vagy éppen belső viszonyban. Inkább kellemetlenben, semmint jóban. Alkalmasint úgy volt, hogy én azt hittem róla, haragszik rám, amiért a pályakezdésben megelőztem, noha fiatalabb voltam. Ő meg nyilván azt gondolta rólam, hogy én haragszom rá, amiért színpadi siker dolgában elhagyott engem. Hozzá tehetem, hogy nagyon elhagyott. De világos, hogy viszonyunk minden komoly ok nélkül volt barátságtalan, mert soha semmi kellemetlenségünk egymással nem volt és nem is igen dudáltunk egy csárdában, őneki a drámaírás voltaképpen a polgári foglalkozása lett, mert a színpad volt a főjövédelme. Nekem ellenben csak parádéslovam volt, melyen exkurziókat tettem, ő a közönségnek írt színdarabokat, én magamnak írtam. Azt hiszem, ebből a helyzetből folytak az én hibáim is és ebből az övéi is. Én a múzsába voltam szerelmes, ő a közönségbe. Ha szerelmesünk egyszer-egyszer megcsalt és cserben hagyott bennünket, tudtuk, hogy a múzsza asszony, tehát szeszélyes, a közönség pedig még szeszélyesebb. Minden férfiúnak viselnie kell a sorsát.

Azt lehet mondani, abban a találkozásban, mikor nekem a balatoni találkozásról való visszaemlékezését beszélte el, találtunk másodszor, igaz arcunkkal egymásra s expiáltuk addigi viszonyunk ridegségét. Sajnos, hogy nemsokára rá neki hirtelen és örökre el kellett mennie . . .

Mikor e könyv írásába kezdtem, arra gondoltam, ha az ember magáról ír, olyan a dolog, mintha az ember a hegy csúcsán ülne és nézné magát, mint kapaszkodik föl indulva, mint gyermek, élete magasságaira. Most, írásközben, inkább e kép megfordítottját látom. Mintha nagy hegyről jönnék lefelé, a völgybe, a nyugalom tanyájára és vissza-visszanéz ve veszem sorba a csúcsokat, a hegyi síkokat, a sziklákat, a szakadékokat, melyeken átvergődtem. De hegy, plató, szikla és szakadék a visszatekintő szemnek mind egymásba fonódik, harmonikus egységbe olvad és a távolság gyönyörű kétségbe mártja az egészet. Sok minden részlet elenyészik benne s ami összeáll formába, az jellegzetes alakot ölt és a szép szebbé, ami baj, veszedelem és gyötrelem volt, az is széppé válik a ködtől, mely ráereszkedett.

Öreglaki dicsőségem is vége felé közeledett. Kezdem belátni, hogy a lengyeltóti grófnak volt igaza, mikor azt mondta, «mért nem lett komédiás». Nem lehet mondani, hogy ne lett volna vidám az élet Somogyban. Sok jó emberem is volt. Kelendő portéka is voltam a körökben, melyekben megfordultam. A természetet

minden évszak változatos toalettjében őszintén tudtam élvezni. De untam közvetetlen környezetemet, mely se esztétikámnak, se gondolkodásomnak meg nem felelt, ellenben velem a gazdaság körül mindenben rendelkezett. Terhemre vált a foglalkozásom és megrettenve gondoltam arra, hogy ez lesz a hivatásom és dolgom egy egész életen át. Ez lesz úgyszólván a feleségem. Mellette pedig van egy ideálom, melyet imádok, melyért rajongok, aki bilincseiben tart. Vállalkozhatik-e egy szegény ember arra, hogy a szeretője mellett feleséget is tartson magának? Feleséget, aki süt, főz és mos réá s ideált, akire viszont ő süt és főz. Elhatároztam hát magamban, hogy «*Megyek, mint a népdal mondja, a szeretőm után*». Fölkerestem nagybátyámat s meggyóntam neki elhatározásomat. Nem lepődött meg egy cseppet sem, hanem úgy féloldalt rám nézve, annyit mondott: Tudtam én ezt régen.

Ez nagy könnyebbségemre volt. Mintegy igazolva láttam vele magamat. Kijelentettem, hogy fölmegek Pestre. Van egy hold kukoricaföldem lábán, van valamelyes konvenció s borom, melyet nem ittam meg: ezt pénzzé teszem s fölmegek Pestre. Hogy ott mit csinállok, arról sejtelmem sem volt. Majd valamit csak csinállok. Bátyámmal megígértettem, hogy atyámat ő fogja értesíteni. Én írtam Pestre Hérics János barátomnak. Kukoricámért, boroméért összeszedtem hatvan pengő forintot és pár hét múlva útra készen álltam, inkább megkönnyült, semmint megnehezült szívvel. Tudom azt, hogy a lépésem jelentősége, merészsége,

kalandossága egyáltalán meg se fordult a fejemben. Csak, szüleimre ha gondoltam, akkor dobbant meg félelmesen a szívem, de egészen bizonyosra vettem, hogy Jóska bátyám meg fogja tudni őket nyugtatni. Elbúcsúztam mindenkitől s egy délután felültem Bogláron a személyvonat egy harmadosztályú szakaszába azzal a hittel, hogy nem viszek magammal a hatvan forintomon kívül semmit. Csak azóta tudtam meg, milyen gazdagon távoztam én Somogyból: Életet, társadalmat, embereket, alakokat és nagyon hasznos mezőgazdasági ismereteket hoztam magammal egy láthatatlan tarisznyában, melyet a Gondviselés akasztott a nyakamba. Mindnek hasznát vettem, mind kamatozott nekem, nem a szó közönséges értelmében. Az egyetemen is tanultam utóbb egyet-mást. De a három évi somogyi gyakorlat nélkül sok minden nélkül maradtam volna én, maradtak volna írásaim, amit gyakran dicsértek az emberek bennem is, írásaimban is.

IX. PEST.

Este kilenc óra körül, nyár elején — 1863-ban — vonatunk berobogott a Déli Vasút budai pályaudvarára. A Perronon Hérics János barátom fogadott és vitt egyenesen lakására. Nem először voltam ekkor Budapesten. Perlaky tisztartó principálisom vitt egyszer magával Pesten, Pozsonyon át Sopronba, ahol nagyobbik fia ekkor már nevelőben volt. Már akkor feltűnt, ami most is megütötte a fülemet, hogy a pesti fiakeresek németül kiabálnak egymásra. Kocsisember, magyar, akkor még csak a fuvarosok között akadt. Bitkán az egylovas bérkocsisok közt is. Nekem a szerény Lloyd-ház a maga kivilágított üveges erkélyével, mely ma csak hamupipőke a körülötte égne emelkedő paloták közt, tündérkastélynak tetszett. A Lánchídról letérve balkéztől a csillagos égre rajzolódva az épülőfélben levő Tudományos Akadémia háza. Hérics lakása az Úri-utcában volt. Akkor Úri-utca, utóbb Koronaherceg-utca, ma Petőfi-utca. Jellemző, korjellemező gradáció ez. Mert manapság az úr mindig kevesebb lesz, a koronaherceg mindig kisebb, Petőfi pedig egyre nagyobb.

Hogy milyen német város volt akkor Budapest, azt egy felületes sétán az utcákon át mindenki hamar

megláthatta. A boltokon szinte kizárólag német cég-feliratok voltak. Megesett egy jó magyaron, hogy arra a kérdésre, hogy hova megy, azt felelte: a Habits bolt-jába. Mert volt a Gizella-téren egy fényes kereskedés, a bejárat egyik oldalán aranybetűs német felírás, a másik oldalán pedig ez: Magasin des Habits. Magyar felírása egyáltalán nem volt. És ha bementél valamely kereskedésbe, ott csak németül beszélhettél. Ez olyan megszokott, magától értődő dolog volt akkor, hogy fültanúja voltam eseteknek a későbbi években, amikor már igenis lehetett a segédekkel magyarul is beszélni, hogy vidéki magyarok magok szólították a kereskedőt németül s bámultak és röstelkedtek, hogy magyar feleletet kaptak. A vendéglőkben csak német pincér és német étlap volt. Az utcán a vízhordó tótok minden kapuba azt kiáltották be: *Donauwasser*. A zsidó ószeres azt énekelte, hogy *handlé*. A sváb kőporos azt, hogy *Reibsand*. A zsuppot áruló magyar paraszt csatakiáltása az volt, hogy *strókáf*, az üveges tóté: *fensztermóch*. Csak a magyar menyecskék hirdették ősszel a lenmagolajat, melyet korszokban hordoztak magokkal, hogy *olajt*. Én, igen szegény jogászlétemre egyszer egy koldusnak odaadtam az egyetlen hatost, mely a zsebemben volt, abbéli örömben, hogy magyarul koldult meg. Aki ma megy végig Budapest utcáin, hajlandó mindezt mondának és mesének tartani. A Nemzeti Színház, mely pedig a művészetnek nagy magasságában állt, csak mostohagyereke volt egy boldogtalan édesanyának a gögös és fennhéjázó német színház mellett,

melyben nagy csaták folytak a két pártra szakadt pestiek közt. Volt itt egy színésznő, akit Fräulein Wirlnak hívtak s egy másik, a Segur kisasszony. Ezek után nevezték magokat és egymást a pesti polgárok, úgy hogy: die Wirer und die Segirer. A Nemzeti Színház intendánsát pedig egy pár évvel azelőtt felhívatta magához Budára Albrecht főherceg s azt kérdezte tőle, hogy nem lehetne-e a Nemzeti Színházban németül is játszani és körülbelül hányszor hetenként.

A jó öreg Simontsits így felelt a maga német tudományával: «Kaiserliche Hoheit, wenn i sagen muss: ánmol; wenn i sagen darf: kámol».

Irodalmi társaságaink akkor még be voltak tiltva. Minden iskolában, még az egyetemen is, németül tanítottak, a városházán németül beszéltek s az újságokra Prottmann rendőrfőnök vigyázott. Mindez, mikor én idekerültem, természetesen részben már erősen megennyhült, részben meg is változott, de a város karaktere még mindig a régi volt, bár a Gránátos-utcai (ma Városház-utca) *Komlóban* már próbáltak magyar «zengerájt» meghonosítani. De a népszerű zengeráj, amely a pesti jókedvnek a durva és trágár nótákat adta, a Nájewelt és a Blaue Katz maradt még sokáig. A Kékmacska a Király-utcában, az Újvilág a mai Vígszínház helyén. És még sokáig állt az én idejövetelem idején is a félig földbe süppedt lumptanya, a Két pisztoly a Múzeumkert sarkán, ahol ma az Első Hazai Takarékpénztár-Egyesület egyik palotája van és divatban volt tartósan a másik, valamivel előbbkelő s híres kávéház, a *Zrínyi*,

melyet Szigligeti egyik népszínműve is megörökített, a *nasi-vasi*-barlang, a mai *Asztoria* helyén, a Hatvani-utca (Kossuth Lajos-utca) sarkán.

Hérics János az én merész lépésemtől sokkal jobban meg volt lepve, sőt meg is ijedve, mint akár én, akár a nagybátyám. — És mit akarsz most csinálni, mi a terved? — kérdezte, mikor a lakásán szemtül-szembe letelepedtünk.

— Nem tudom — feleltem én. — Tervem voltaképpen nincsen. De ha másképp nem, beállok a Népszínházhoz kóristának.

— Kóristának!

— Igen. Azt hiszem, ott ismernek, mert küldtem egyszer nekik vagy harminc forint kásapénzt.

— No, majd adok én neked kóristaságot. Neked tovább kell tanulnod ott, ahol elhagytad.

— Kérlek, nem mintha kórista akarnék lenni. Én csak meg akarok élni és Isten segedelmével író akarok lenni.

És e beszélgetés alatt Hérics János döntötte el a sorsomat. Hogy valamiképp el kell intézni a VII., VIII. gimnáziumi osztályt, érettségít kell tenni s addig is beiratkozni az egyetemre rendkívüli joghallgatónak. És másnap vitt az egyetemre, vitt a piarista-gimnázium igazgatójához, hogy kisüssük, miképpen lehet ezt a nagy tervet végrehajtani. Ki is süttöttük, mert lehetségesnek mondták, hogy a két gimnáziumi osztály átugrásával lehet érettségít tenni, ha az engedélyt hozzá a Helytartótanács megadja.

Hérics János, mikor a jogot elvégezte, a bírói pályára lépett s így az élet céljai felé külön utakon meneteltünk. Ő volt Sopronban, volt Kanizsán törvényszéki elnök. Ott is házasodott meg s felvette saját nevéhez apósa nevét s mint kúriai tanácselnök Budapesten halt meg, két derék fiút nevelvén a hazának. Az életben igen keveset voltak érintkező pontjaink, de indulásomra senki sem volt elhatározóbb hatással, mint ő. Barátságunk kezdődött még a kőszegi gimnáziumon, folytatódott Sopronban és megkoronáztatott Budapesten. Én hosszú terveket sohasem csináltam. Életprogramom egyáltalán nem volt. Könnyen néztem a jövőbe s fontos nekem mindig csak az írói dicsőség volt, melyre vágyódtam. Ellenben ami dolog utamba jött, azt vállaltam s amire vállalkoztam, azt mindig azzal az odaadással végeztem, mintha semmi más dolgom a világon nem lenne. Így volt akkor, így volt azóta s ma is igen természetesnek tartom, hogy Hérics befolyásának ellenállás nélkül nyomban engedtem. Mert ő mindig higgadt, megfontolt ember volt. Annak az érzésnek a mélysége, mellyel az én dolgomat felkarolta, sem szavaiból, sem külső modorából nem volt megmérhető. Egyet éreztem belőle s az nagy erőforrás volt nekem: ő hitt bennem. Hitte, hogy rendeltetésem ösvényére léptem s az egy év alatt, amit még Budapesten együtt töltöttünk, éreztem, hogy örködik felettem.

Ekképpen ketten mindent elrendezvén, eljött az ideje, hogy szüleim elé lépjek. Nem izgatott egyelőre nagyon a dolog, mert hiszen tudtam, hogy nagybátyám meg-

írta, megmagyarázta az esetemet szüleimnek és reméltem, hogy meg is nyugtatta őket. Persze, amint közeledtem hazafelé, a bátorságom s a nyugalmam mindjobban fogyott s az apai ház udvarára már erős szívdobogással érkeztem. Édesanyám nagy örömmel fogadott, de édesapám sóbálványá merevedve nézett rám.

— Hát te hogy kerülsz ide? — szólt, mintha balsejtelmek volnának.

— Eljöttem — rebegetem én.

— Eljöttél, honnan jöttél el?

— Somogyból. Most Pestről jövök. Jóska bátyám nem írta meg?

— Nem. Semmit sem írt.

Elféhédtem. Nekem kellett a szörnyű dolgot elmondanom. Nehezen ment, de elvégeztem egészen a pesti tervezgetésekig. Atyám némán hallgatta, édesanyám sírt, én pedig el voltam készülve, akár már a halálra is. Atyám azonban csak ennyit mondott: — Én azt hittem, a te jövőd már rendben van. S most —

És elfordult és otthagzott.

Ekkor már nem a Horváth Pál-féle kúriában laktunk, hanem a Sztankovanszky-birtokhoz tartozó jobbfajta parasztházban, melynek két szobája nyílt a konyhából az utcára, egy nagyobb az udvarra. A ház, mint minden parasztház ott, hosszában nyúlt el az udvarra befelé s a végén az istállók voltak. Az udvar végén egy kis szérű, mellette konyhakert, azontúl rét és mező. A házzal kissé rézsút szemben az atyám kis birtokához tartozó ház, melyet azonban a falu jegyzője bírt bérben.

Atyám szűkszavú ember volt, noha jókedvű és jószívű. Nem volt közlékeny és se terveiről, se szándékairól sohasem beszélt, még édesanyámnak sem. Mindketten gyermekeikért éltek s mindketten szakadatlanul dolgoztak. Bizonyos tekintetben tekintélye volt a vidéken, mert kitűnő gazda hírében állott és nagy papi műveltsége volt. Már elmondottam korábban, hogy mint jeles klerikust a szombathelyi püspök felküldötte őt a magyar püspökök pepinériájába, a bécsi Pázmáneumba. Ott hárman magyar klerikusok különösb- ben összebarátkoztak és egyebek közt megígérték egymásnak, hogy aki közülük első lesz püspök, az a másik kettőnek, mindeniknek négyszáz váltó forintot fizet. Apám, mikor édesanyja meghalt, kilépett. A másik a három közül kanonokságig vitte, a harmadik Peitler volt, aki mint váci püspök halt meg. A sors úgy intézte a dolgot, hogy Béla testvérbátyám Vácra került fegyházi orvosnak. Édesapám pedig utolsó éveit ott töltötte Vácott, Béla fiánál. És ott találkozott ifjúkori klerikus barátjával, a püspökkel s a két öreg mindennap együtt ült nyaranta a püspöki kert egy árnyas lugasában, beszélgetve a múltról. Különössé tette e méla kettést, hogy a püspök ekkor már erősen nagyot hallott, az én édesapám pedig már alig látott, kétszeres szemoperáció után is. Talán többet is hallgattak, mint beszéltek, nekik ékesszólás lehetett, hogy egymás mellett ülhetek. A négyszáz *sajn* forint pedig nem került szóba közöttük, mert akkor már régen nem volt forgalomban ez a pénznem.

Atyám, mikor én így hazakerültem, szolgabíró volt, ami anyagilag nagy segítségére volt. Ez megkönnyítette neki, hogy az én dolgommal kibéküljön. De más csapások vártak rá szerény gazdaságában. Jégverés, szárazság és marhavész megrendítették anyagi existenciáját a következő pár évben s megtörték energiáját is. Beszédesebb lett s csak ekkor közölte édesanyámmal a veszedelmet, melynek kapuja előtt állottak. És úgy lett, hogy anyagi existenciájuk likvidációját már nem ő, hanem édesanyám intézte. De ez, mint mondtam, csak pár óv múlva következett el. Egyelőre még a hivatal fenntartotta erejét és önérzetét. Az utolsó kitörése velem szemben ez a kérdés volt: És mi akarsz már most voltaképpen lenni? Mire én azt feleltem egyszerűen, a hívó fiatalság biztosságával: író akarok lenni.

Erre a kétség és elkeseredés hangján: — Hát kenyér az ma Magyarországon: írónak lenni? — Én pedig büszke, de annál naivabb fölemelkedéssel így: — Hát Jókai!

Atyám rám nézett, azután elhallgatott. Édesanyám pedig elbeszélte nekem, hogy mikor mint harmadik gyermek és harmadik fiú megszülettem, atyám azon fűrösztetlen kikapott a bábaasszony kezéből és a feje fölé magasra emelve örömeiben, párszor körülszaladt a szobában lévő nagy kerekasztal körül.

Külsőleg derék, természetes ember volt édesapám, arca barna volt s himlőhelyes. Félbajsza is hibás volt, mert a himlőforradás helyén egy ponton nem tudott kinőni. Velünk gyerekekkel szemben a szigorúsága csak lát-

szat volt, mert tudott bennünk gyönyörködni és szívesen vitte hol egyik, hol másik fiát magával hivatalos útjára is. De nem mutogatott bennünket s nem produktáltatott, mint gyöngé apák szokták. Jobban az volt az érzésünk, hogy keveset törődik velünk s mintha a gyermekek gondját az anyjuk dolgának tartotta volna. De ebédelőtti s ebédutáni imádságunkat tőle kaptuk. Az is rövid és pragmatikus volt, kevészavú, mint ő maga. Ebéd előtt így kellett imádkoznunk: «Áldj meg minket, Úristen és azokat az eledeleket, melyeket a Te jóvoltodból veendők vagyunk, most és mindörökkön-örökké, ámen.» Ebéd után ez volt az imádságunk: «Hála Isten jóllaktam. Adjon Isten annak is, akinek nem volt.»

Édesatyám élete utolsó éveit három első gyermekénél, három fiánál töltötte. Nálam Budapesten, Gyula bátyámnál Bariban, Olaszországban, hol Apuliában bátyámnak Aqua viva nevű tanyája volt és végül legtovább Béla bátyámnál Vácott, ahol meg is halt nyolcvanöt éves korában. Édesanyám viszont két leányánál, Idánál (Csepreghy Ferencné) és Szidiné (Beöthy Zsoltné) élte le utolsó éveit. Mikor pedig kilencven évvel a vállán meghalt, kivittük őt is Vácra, ahol ketten egy kis kriptában együtt álmodnak tovább gyermekeikről, akikért éltek, dolgoztak s akiken kívül nekik más világuk nem is volt ezen a földön.

Édesanyám mint kislány jó pár évig Pozsonyban tartózkodott egy öreg, igen szigorú nagynénjénél s a Klarissza-apácák iskoláit járta. Élénk, temperamentu-

mos lány volt, aki egyszer valami cirkuszosokat látott s attól fogva az volt az ábrándja, hogy táncosnő lesz. Világos, hogy az öreg néni ókulája, légyecsapója, rideg szava mind nagyon félelmes dolog volt ránézve s végül tűrhetetlennek találta a helyzetét. Ki is jelentette az öregasszonynak, hogy nem marad nála, elmegy haza édesatyjához, aki éppen abban az időben állás nélkül volt. A néni felhúzta bozontos szemöldökét, szúrósan ránézett s kurtán azt mondta: «Elmégysz? Csak eredj! Inkább ma, mint holnap».

Az öreg nénihez azonban mindennap estefelé eljárt egy öreg kanonok. Kávéztak, beziggeztek, beszélgettek, így töltötték az esti szürkületet.

— Képzeld, — mondta ez este a néni a kanonoknak — ez a leány itt akar hagyni. Azt mondja, hazamegy. Nekem pedig halálos órám lesz az, mikor ez a fruska elmegy. Én azt túl nem élem.

Édesanyám pedig ezt a beszélgetést a szomszéd-szobában hallotta és eltökélte, hogy sohasem fogja az öregasszonyt elhagyni. Ott is nőtt fel s csak az öregasszony halála után került haza szüleihez. Ott vele már csak ketten voltak otthon gyerekek, két leány: Netti, az anyám és Lotti, neki idősb testvére, akik hétről-hétre felváltva vitték akkor már özvegyember nagyatyám háztartását. Egyszer Lotti, mikor hetes volt, egy vasárnap nagyon jó ebédet akart főzni, mert vendégeik voltak s a vendégek közt egy fiatalember, aki Lottit egy kissé különösebben érdekelte. A tálalás előtt Lotti kihívja Nettit a konyhába. — Kérlek, — azt

mondja — kóstold végig az ebédemet. Szeretném, ha nagyon jó lenne. — Netti lábasról-lábasra megy s megízlel mindent s azt mondja: — Minden kitűnő. Csak a káposztába kell még egy kis kanál tejföl. De csak éppen egy kis kanálra való.

— Ugyan már — fortyan fel Lotti. — Egy kis kanálnyi. A tejföl a pincében van s én most azért a kanálnyi tejfölért menjek a pincébe!

Mi lett a vége, nem tudom. De én egész életemen át regulának hordoztam magammal a bölcseséget, mely ebben a kanál tejfelben rejlik. Mert édesanyám, ha erről beszélt, mindig ezzel fejezte be a dolgot: «Gyerekek, minden dologból, hogy tökéletes legyen, hiányozhatik egy kis kanál tejfel. Sohase rösteljetek lemenni a pincébe ezért a kanál tejfelért.

Mint alapos pozsonyi nevelés — a múlt század első felében — természetesen anyám egy szót se tudott magyarul, mikor férjhez ment. Gyakran hallottam tőle, hogy ő rajtunk, saját gyermekein tanult meg magyarul. Mert viszont mi úgy nőttünk fel az iskolázásig, hogy nem tudtunk mást, csak magyarul. Mi, különös nyelvtanárok pedig jöttünk egyre-másra, jóformán egymás sarkába hágtunk. 1840-ben született szüleim első gyermeke, 1861-ben az utolsó. Összesen huszonegy év alatt tizenkettő. Anyám egész élete tartalma nem volt más, mint a gyermekek gondja és a mindennapi munka ráeső része. Szórakozása nem volt más, mint ha iskolázó gyermekeit néha meglátogathatta vagy elmehetett egy-két napra valamelyik testvéréhez. Nagy ritkán, ha vala-

mely szintársulat vagy művész elvetődött Sümegre, az is ünnepe volt, hogy berándulhatott egy-egy ily előadásra, úgy három-négy évben egyszer. Kétszer emlékszem rá, hogy már igen összeroncsolt egészsége helyreállítására édesapám elküldte őt fürdőre: Tárcsára. Azonban volt neki egy csukott szekrénye, benne egy kis könyvtár: az egész Walter Scott, Claren, a múlt század elején divatos német regényíró, Schiller művei s még pár efféle könyv. Téli estéken, amikor nincsen a gazdaságban munka és nyári vasárnap délutánokon megnyílt a titokzatos szekrény s nekem úgy tetszett, minden télen végigolvasta édesanyánk az egész könyvtárát.

Emlékszem egy verőfényes délutánra, amikor mi gyermekek nagy játszásban voltunk a nagyobbik szobában, édesanyám pedig elmerült egy Scott regény gyönyöreiben. Egyszer csak leteszi a könyvet s nagy ámulattal körülnéz és így szól: «Ejnye, nem is vettem észre, hogy ilyen hirtelen kiderült. Úgy el voltam merülve ebbe a könyvbe.

Mi összenéztünk. Kiderült? Hát zivatar volt? Persze hogy volt, de a mama könyvében. Egy égi háború felséges leírása, mely úgy megragadta az ő mindig munkás képzeletét, hogy nem mint olvasmányt élvezte, hanem átélte, mint valóságot. Álmai igen élénkek és bonyodalmasak voltak s ő oly nagyszerűen tudta elbeszélni, hogy álma képei szinte megelevenedtek hallgatói előtt.

Az olvasó ezek után természetesnek fogja találni,

hogy édesanyám volt az, aki engemet «megértett» s nagy oltalmam volt ezekben a nehéz napokban. Lassan-lassan édesapám is megadta magát, zsebembe dugott huszonöt forintot, kocsin elküldött Pápáig, onnan deli-zsánszon elmentem Győrig, onnan hajón Pestre, hogy intézzem el a dolgomat, ahogy Hérics Mukival terveztük. Dobránszky Adolf helytartótanácsos egyszer arra utazván, Ukkon betért édesapámékhoz egy kis pihenőre s oly jól érezte ott magát, hogy távozáskor följánlotta atyámnak, hogy csak forduljon hozzá, ha valamire szüksége lenne. Ehhez a Dobránszkyhoz adott atyám nekem levelet s mikor jelentkeztem nála Budán a helytartótanácsnál, személyesen átkísért Suhajda tanácsnokhoz, aki a közoktatási osztály élén állt. A dolog simán ment. Megkaptam a helytartótanácsból az engedélyt, hogy a VII. és VIII. gimnázialis osztály átugráásával letehessem az érettségi vizsgát. Így az az évi őszen újra felmentem Pestre, beiratkoztam a jogi egyetemre rendkívüli hallgatónak és egyszersmind elkezdtem készülni az érettségi vizsgára.

*

A somogyi három esztendő után következett most három pesti esztendő, melyen keresztül kellett magamat verekednem, hogy eljussak a kapu elé, melyen át beléptem az ígért földre. Az első év még könnyű volt, mert atyámtól havi húsz forintot kaptam. Jártam az egyetemre, jártam az Egyetemi Könyvtárba az érettségire készülni és jártam órákat adni, mikor volt kinek,

mert nem mindig volt. Nagy erkölcsi támasztékom volt egy társaság, amely Hérics János lakásán alakult ki, egy-két jogász, egy-két tanár és egy-két íróemberből. Ezekkel töltöttük esténként szabad óráinkat. A társasághoz tartozott Komócsy József, akkor már ismert költő és Torkos László, akinek szintén ismert neve volt az irodalomban. Egy kis tréfás egyesületet is alakítottunk, melynek minden tagja egy-egy állatnevet vett fel s a vezetők illetően nevének első betűiből került ki az egyesület neve, *Pükum*. Volt himnuszunk, melyet elénekelgettünk, tartottunk tréfás felolvasásokat; néha a költők mutatták be egy-egy versüket. A dolognak olyan irodalmi színe volt, ami rám nézve nagyobb súlyt adott neki, mint amennyivel magában bírt. A társaság vezére és lelke Hérics volt, aki példát adott a többinek abban, hogy miképp lehet komolyan venni valamit, amiben magában semmi komolyság nincsen. Elvégre többet ért a dolog, mintha kártyázni vagy inni jártunk volna össze. E társaság költőtagjai révén jutottam később érintkezésbe egy másik baráti körrel, mely minden nap a Privorszky-kávéházban (ahol most Gerbeaud van) szokott feketekávézni s melynek a szóvivője az akkor már szinte híres Tolnai Lajos költő s utóbb naturalista regényíró volt. Kezdett az az illúzióm lenni, hogy lassan bár, de mégis csak közeledem az írói körökhöz. Egyetem és érettségi és egyéb némely elfoglaltság nem tudta időmet és energiámat annyira kimeríteni, hogyha a múzsa kopogtatott, be ne bocsájtottam volna. Elkezdtem első tragédiámat megkompo-

nálni: V. *Lászlót*. Nem mutattam senkinek, de szorgalmasan dolgoztam rajta. Már az iskolaévből csak egy pár hónap volt hátra, amikor Hérics Muki egyszer magához kéret, egy kis bizalmas beszélgetésre és éles szemrehányásokkal halmoz el. Hogy csalódott bennem, hogy nem dolgozom semmi komolyat, hogy nem lesz belőlem semmi és így tovább. Én természetesen védekezem, hogy hiszen végzem az első évi jogot és készülök az érettségire, ami magában se kicsiny dolog. Egyébiránt, ha tudni akarja, hát igenis dolgozom egy tragédián, már több felvonás készen is van belőle s ha érdeklí, ezennel átadom neki, hogy lássa. Hérics pedig el volt ragadtatva tőle, sőt koronként citálgatott is belőle s én természetesen azt hittem, hogy megalkotom *Bánk bán* mellé a második magyar tragédiát.

A tragédia persze lassan készült, mert végre is a nagyobb gondom az érettségi volt, melyet természetesen biztosra kellett vennem, *auf Ehre*, mint ahogy akkor jogásznyelven mondták, ha valaki a biliárdon valamely labdát *à faire* vesz. Időm nagy részét az Egyetemi Könyvtárban töltöttem, mert a szükséges könyveim nem voltak meg. És e könyvtári tanulgatás közben támadt fel bennem második darabom, az *Ezópus* ötlete. A görög és latin nyelv stúdiumát úgy egyesítettem, hogy találtam az egyetemi könyvtárban Arisztofánesznek egy kétnyelvű kiadását: az egyik oldalon a görög szöveg, a másikon latin fordítása volt. Előzőleg pedig Aiszoposz meséit olvastam. Hogy, hogy nem, egyszer egy pillanatban keresztül villan a fejemen a gon-

dolat, hogy jó volna a görög mesemondóról vígjátékot írni. És az ötlet elkísért a könyvtárból ki és nem is maradt el többé tőlem, sőt néha-néha szinte üldözött.

Jó néhány héttel az érettségi terminusa előtt hajón indultam Sopronba. Bécsben megálltam egy hétre. Ott végezte akkor Béla bátyám az orvosi egyetemet, egy csomó más fiatal magyarral együtt, kikkel fönntartottak egy magyar egyesületet. Ennek egyik vezéralakja volt Jósa Bandi, később Szabolcs megye főorvosa, egy igen jókedvű, elmés fiú, de épp oly komoly és nevezetes két tudományban: az orvosiban és a régészetben. Az ő áldásos és eredményes életének emlékét őrzi az utókor számára a nyíregyházai múzeum, ahol az ő gazdag gyűjteménye elsőrangú nemcsak magyar földön, de messze országokban is a maga nemében. Angol részről tudtommal vagyont érő pénzt kínáltak neki ezért a gyűjteményért, de ő ajándéku adta szülő megyéjének és szegényen halt meg. Jósa Gyuri, egyik felmenő atyafia szertelenségeiről és bravúrjairól legendák maradtak fenn. Jósa Bandi is ilyen szertelen volt, de a jó és nemes dolgokban.

Bécsből kirándulásra mentünk egy vasárnapi napon a Semmeringre, föl Payerbachig. A kiránduló magyarok lelke volt ez a Jósa Bandi. Én éppenséggel csak három dologra emlékszem vissza ebből a kirándulásból. Bandi barátunk kifogyhatatlan tréfáira és elmésségeire; azután a Sonnwendstein nevű hegyre, amelyet megmászunk s ahol láttam egy tehénpásztort, aki pirosra szegett paraplé alól őrizte a csordát. Ilyet Somogyban

nem láttam. Végül a harmadik dolog az a záporosó, mely meglepett bennünket s mely nekünk megmagyarázta, mért van az alpesi csordásnak esőernyője. Úgy tértünk haza, mint a kiöntött ürgék s én a következő napon leutaztam Sopronba. Itt nyomban jelentkeztem a gimnázium igazgatójánál, aki engedelmet adott arra, hogy a hátralevő pár héten át hallgathatom a VIII. osztályban az előadásokat.

Lakott akkor Sopronban a Szent Mihály kapu táján a város falain kívül egy öreg, Lipkovichs nevű ember. Évekkel azelőtt uradalmi főkertész volt, atyám tisztartósága idején Ötvösön. Gyermekeveink kedves alakja volt az öreg, mert hiszen egy jól felszerelt kertészkertben minden évadban találtatik valami, ami kedves a gyerekeknek. Fölkerestem a kertészbácsit, aki ide apai örökségébe vonult vissza s egész családjával a kertjét művelve, ő látta el Sopron piacát zöldséggel. Nála jelentkeztem s ő nagy örömmel hívott meg vendégül, amíg a dolgom eltart Sopronban. El is foglaltam nyomban — nem a szobámat, mert az nem volt, hanem az ágyamat, amely ott állt az első szobában, ahol az öreg úr is hált. Természetesen pontosnak kellett lennem, mert kertészek, akik egész nap dolgoztak, korán pihentek le. Igen sokat voltam velők, mert tudtam jól tréfálni, mind nagyon szerettek s mindenik a bizalmába vont. A fiú panaszkodott az apjára, hogy egy cifra kisasszonyt akar vele elvételni, holott neki egy keménykötésű póncichter-leány kell feleségül (a soproni külvárosi népet hívják Bohnenzüchternek, babtenyésztő-

nek). Az apa pedig a fiát vádolta azzal, hogy nem akar megházasodni. Természetesen végül a szerelem győzött s a Lipkovics-család ma is míveli a kertjét, mint jóvérű, munkás és becsületes soproni polgárcsalád.

Én a nap nagyobb részét tanulással a házban töltöttem s persze Lipkovics bácsi fel-feljött a házba, rágyújtott s kivallatott, hogy mit tanulok, mit csinálok. Nem egyszer azon kapott, hogy az iskolai diszciplina helyett *V. László* jámbusain faragsáltam. Elmondtam neki azt az adomát egy magyar poétáról, aki pályaműre készült s mikor hexameterait esztergályozta s kérdezték, mit csinál, azfc felelte: éppen egy aranyat találtam. Az öregnek tetszett az adoma s valahányszor ezentúl feljött, mindig azzal lépett az asztalomhoz: Már megint aranyat talál?

Este lefekvéskor nem sokat beszélünk. Lipkovics bácsi rágyújtott hosszúszárú pipájára, azzal feküdt az ágyba. Egyszerre csak hallok egy koppanást: a pipa kiesett a szájából, az öreg úr elaludt. Ezzel én is a másik oldalamba fordultam s elaludtam.

V. László elkészült még az érettségi előtt. De abban a nyomban elkezdett üldözni Ezópus. Egyszer lefekvéskor annyira beleizgultam, hogy lassan kezdett kibontakozni a fejemben a darab egész meséje. Én, hogy el ne felejtsem reggelig a dolgot, kezdem keresni a gyújtót, hogy meggyújtsam a gyertyát s feljegyezzem magamnak a darab vázlatát. De amint fogom a gyújtót, koppan a bácsi pipája. Elaludt az öreg. Nem zavarhatom gyertyagyújtással. Még egy darabig magamban

szövegettem a mesemondó vígjátéki meséjét, azután én is elaludtam. Másnap reggelre pedig minden kipárolgott a fejből, úgy hogy elhatároztam, amíg az érettségít el nem végzem, nem foglalkozom semmi újabb tárggyal. De annyi előkészületet mégis megengedtem magamnak, hogy megvettem Terentius és Plautus pár művét, hogy megnézzem, miképpen írtak vígjátékot a régiek.

Egy régebbi soproni barátom révén ismerkedtem meg ebben az időben egy fiatalemberrel, akit Dux Lajosnak hívtak. Egy németkeresztúri zsidóember fia volt, aki ugyanakkor tett érettségit az evangélikus líceumban. Igen éleseszű, könnyen barátkozó és — természetesen — az írói halhatatlansággal kacérkodó fiú volt, ami mind igen alkalmas volt arra, hogy kettőnket mind közelebb hozzon egymáshoz. Abban az időben halt meg a jó öreg Ramóczy, a bencés gimnázium igazgatója. Én verset írtam róla, melynek olyanféle volt a tartalma, hogy az elhunyt sírjához zarándokolnak légiói a hálás diákoknak s mindenik égő szívét tépi ki s a tanár sírhalmára dobja, ahol egy láthatatlan oszlop támad égő szívekből. Én persze azt hittem, hogy nagyon szép verset írtam. Új barátom elolvasta, csak ennyit mondott: «a vers szép, de a gondolat, hogy valami, mint egy oszlop, ami plasztika s csak a szemén át élvezhető, *láthatatlan* legyen», ez nem állja meg a sarat. Ez a vélemény nekem annyira imponált, hogy íme ma, hatvankét-hatvanhárom év múlva sem tudtam elfelejteni. Én a fiú társaságát sűrűn kerestem s ott

fejlődött ki az az erős kapocs közöttünk, amelynél erősebb és tartósabb és kölcsönös hatás dolgában gyümölcsözőbb engemet más férfiúhoz az életem át nem csatolt. Ez a fiatalember a későbbi Dóczy Lajos báró volt. Akkoriban egy igen befolyásos bécsi újságíró készített elő az érettségi vizsgálatra. Ennek a révén Bécsbe került, ott a sajtó köreibbe s csak későn, a kiegyezést megelőző esztendőben jött mint egy bécsi nagy lap kiküldött tudósítója Budapestre.

Én is, az érettségivel elkészültem. A dolgot a soproni tanárok s különösen Kádas Rudolf kerületi főigazgató, elég könnyűvé tették. Így a Hérics-féle program egyik fontos pontján túl, másodszer is búcsút vettem a szép Soprontól és siettem haza Ukkra, vakációra.

Otthon első dolgom volt lemásolni *V. Lászlót*. Azt hittem, ezzel jövőm, hírem, dicsőségem és halhatatlanságom alapkövét tettem le. Ha szeptemberre felmegyek Pestre, beadom a Nemzeti Színház drámabíró bizottságának és a többi magától következik. Így gondolkozván, alig hogy elkészültem a másolással, fogtam egy kis noteszt, plajbászt, kimentem a kertbe s onnan addig vissza se jöttem, amíg *Ezópus* szcenáriuma papírra nem volt vetve.

Vakációm — ez volt az utolsó — ekképpen vidáman telt le. Írtam az új darabomat, felolvastam édesanyámnak az Ember Tragédiáját, mely annak az időnek a szenzációja volt és egyszer összetereltem kisebb lánytestvéreimet, írtam nekik egy kis gyermekdarabot, melyet azután nem tudom milyen alkalomra el is ját-

szottak. Ennek az az érdekessége volt, hogy Szidi húgomban, aki akkor 12-13 éves kis lány lehetett s az előadáson elszavalta Czuczor versét (*A falusi kislány Pesten*), akkor fedeztük fel a színészi talentumot.

Szeptemberben azután, málhámban egy kész tragédiával és egy félben levő vígjátékkal felsiettem Pestre, hogy beiratkozzam másodéves jogásznak. És most bizony — ha visszagondolok rá, nehéz idők következtek. De nekem, úgy tetszik, megvolt hozzá a két szárnyam, amellyel baj nélkül keresztül tudtam rajtok repülni. Az egyik a barátaim, az a kör, melyben szabadabb időmet töltöttem s melynek, hogy úgy mondjam, perifériái mintegy horzsoltak némely irodalmi köröket. A másik irodalmi álmaim, melyek csodás illúzióban tudtak tartani. Hogy mint élek, mit eszem, mit iszom: az nekem olyan mindegy volt. Örültem, ha szobám volt akár magamnak, akár valamely jogásztársammal közösen, nem igen néztem, hogy milyen, kicsiny-e, nagy-e, sötét-e vagy világos, kényelmes-e vagy kényelmetlen. Nagy eset volt, amikor a Dob-utcában találtunk egy kifőző asszonyt, aki havi nyolc forintért ebédet adott, négy tál ételt és egy darab kenyeret. Reggelire nem volt szükségünk, vacsorára pedig magam főztem magamnak teát. E mellett azonban eljárógtam a jogász-kávéházba, a Fillingerbe. Egyszer Héricscel ott töltöttük a karácsony estét is. Két elvet híven iparkodtam megtartani: hogy akármilyen kevés volt is a pénzem, a hónap végén mindig maradjon, ha csak egy krajcár is a zsebemben; és a másik, hogy akármilyen nagy szükségem is volt vala-

mire, addig semmit sem vettem magamnak, amíg az ára össze nem gyűlt a zsebemben. Más szóval olyan pénzt sohasem költöttem el, amely nem volt meg. Egy húsvétvasárnapon történt. A régi Lövész-utcában laktam egy barátságos, de szerény körülmények közt élő felvidéki családnál. Az egész nagyhét nagyon sovány böjttel múlt le rólam. Alig jutott ez időben egy-két porció kávénál több egy-egy napra. Már húsvétvasárnap igen rosszul álltam, de hogy háziasszonyék észre ne vegyék a bajomat, délben elmentem hazulról, mintha ebédelni mentem volna. Egy óra múlva aztán hazamentem s az öreg háziasszony rám kérdezte:

— Hol járt? Ebédelt már?

— Hogyne — feleltem én könnyedén.

— Kár, — mondja ő, — mert ma fánkot sütöttünk és kerestük, hogy megkínáljuk.

Én persze erre nagyot nyeltem, mintha a fánkja torukomon akadt volna, de ő folytatta: Különben levele is érkezett. Hol is van? És a leánya hozza is ki a levelet. Édesapám kezeírását látom a borítékon. A levél tartalma ez volt: «Kedves fiam, az íróasztalom fiókjában rendet csináltam s ott találtam az idecsatolt forintos bankót. Tűnődtem rajta, hogy mit csináljak vele s te jutottál eszembe. Egy forint is néha nagy pénz».

Szegény édesatyám. Nem is sejtette, mekkora pénz volt nekem ezúttal az az egy forint.

De lassan javult a helyzetem. Dolgoztam Pósfay ügyvéd mellett is. Később Galamb Gyula ügyvéd vett magához segédnek. Volt fizetésem tíz forint ha-

vonként és jó lakásom az ügyvéd előszobájában. Galamb Gyula legényember volt s kétszobás lakást tartott a Váci-utca és Nagyhíd-utca (ma Deák Ferenc-utca) sarkán. Az egyik szoba volt az enyim, a belső az övé. Mindenik az utcára nyílt a második emeletről. Fizetésem kevés volt, de minden hónapban egyszer Buda vidékére jártam a szolgabíróval adókat végrehajtani s olyankor napidíjat is kaptam. Meg is maradtam az állásban, amíg egyik barátom, a Pükum társaságból, aki evangélikus teológiát végzett s tanár volt a luteránus gimnáziumban, el nem ment vidékre — gondolom, Kecskemétre papnak s át nem adta nekem magántanári állását a lipótvárosi, Seltenreichné-féle nevelő-intézetben. Ekkor már úrnak éreztem magam, mert hiszen harmincöt forint havi fizetésem volt. De persze ez csak később volt. Még sokáig tartott az az idő, amikor az Ozinger korcsmájában, a régi Cukor, ma Károlyi-utca egy rozoga alházában kellett ebédelnem tizenöt krajcárért, de még az is megesett, hogy nem volt meg a komplett tizenöt krajcár. Ilyenkor elmaradtam, bár Ózinger bácsi, kinek olyan szép fényes szakállá volt, mint egy török basának, ismételten felajánlotta, hogy ilyenkor ebédeljek nála hitelben. Én e nagylelkű bizalommal nem éltem soha. Ellenben egyetlen luxusomat akkor is fenntartottam, ha ebédre nem jutott. A Privorszky-kávéház feketekávéjára, ahol irodalmi barátaimmal találkoztam, mindig kellett jutni. Ozinger ebédje után betértem a szomszéd házban levő trafikba, ott vettem egy szál hosszú szivart — ára egy krajcár —

s útban a Privorszkyhoz elszíttam. Mert oly penetráns illata volt, hogy csak az utcán lehetett elszíni, zárt helyiségbe, jobb társaságba nem lehetett égve bevinni. Még egy fényűzésem volt: minden nevezetesebb előadására elmentem a Nemzeti Színháznak. De hogy valami nagyon nagyot ne gondoljon az olvasó, ide írom egy ilyen excesszus költségvetését:

| | | |
|----------------------------|----|----------|
| Karzati belépti jegy | 20 | krajcár |
| Házmesteri kapupénz | 5 | « |
| Szalonna vacsorára | 3 | « |
| Egy darab kenyér | 2 | « |
| Összesen | 30 | krajcár. |

Forraltam magamnak egy csésze teát hozzá s mikor elköltöttem fejedelmi vacsorámat, leültem és kritikát írtam arról, amit az este a színházban láttam. Megegett, hogy nyaranta már virradt, mikor lepihentem. Amit pedig írtam, az a fiókomba vándorolt. Soha egy esetben sem tettem kísérletet lapoknál, hogy kiadják, amit írtam, ha vers volt, ha próza. Nem is fért a fejembe más gondolat, mint hogy én színdarabokat fogok írni, minden egyéb csak nem is foglalkoztatott, természetesen csak magamra vonatkozólag. Mások verse, cikke, elbeszélése más volt, azt élveztem is, bíráltam is, de ha tettem is ebben vagy abban kísérletet, nem is gondoltam arra, hogy szerencsét próbáljak vele valahol. De mindezek már későbbi dolgok. Egyelőre ott vagyok, hogy feljöttem Pestre másodéves jogásznak. Természetesen elhelyezkedésem után első dolgom volt beadni *V. Lászlót* a Nemzeti Színházhoz. Azután folytattam

Ezópus megírását. Ebbe az időbe esik, hogy elkezdtem nyelveket tanulni. Először is szereztem egy francia grammatikát s akárhol jártam, mindig a zsebemben hordtam. Ha valahol egy negyedórát is várakoznom kellett, elővettem a francia nyelvtant s tanultam szakadatlanul, amíg végig fel nem fáltam. Akkor vettem egy kezdők számára készült Molière-t, amely szótárral és jegyzetekkel volt ellátva. Keresztül dolgoztam magam ezen is. Végül megszereztem Racine összes munkáit és sorba olvastam összes tragédiáit, sőt a *Perlekedők* (*Les plaideurs*) című vígjátékát is és ezzel befejeztem francia nyelvtanulásomat s átmentem az angolra. Vettem egy angol Új-testámentumot és egy franciát, hozzá egy angol-német szótárt. A két bibliát egybevetve olvastam, a szavakat a szótárból tanultam meg és angol nyelvtan sohasem is volt a kezemben. De a fejemben épen meg volt a klasszikus latin grammatika és a szintaxis, ez pedig oly diszciplínáit fejet jelent, hogy könnyen boldogultam a nyelvtanulás ama biblikus és lexikális módszerével.

Jogi tanulmányaimat is úgy néztem, hogy ezen a téren esetleg biztosítok magamnak egy kenyérpályát s el voltam tökéelve, hogy addig folytatom, amíg el nem dül az a kérdés, az vagyok-e írónak, akinek kívántam magam vagy nem vagyok. Ennek pedig egyszerre, egy csapással kell eldőlnie, mert nekem arra módom nincsen, hogy apránként próbálkozzam az írással, mint másoktól látom, akik vergődnek, keseregnek, csalódnak és ismét remélnek s végül, ha ebben el nem zülnek,

elérnek egy kis pozíciót, amely nem érte meg a küzdelmet, nem hogy megért volna egy egész emberéletet. Innen van, hogy nem próbáltam sehova se bejutni, hanem dolgoztam mint korrepetitor, mint ügyvédbojtár, mint intézeti tanár a mindennapi életért és éltem egy második életet magamnak, melyről barátaim tudtak, de mások számára nem kívánt létezni.

Azonban jött az elkeseredés egy pillanata. Egy reggel kezembe veszem a Fővárosi Lapok aznapi számát és benne olvasom még egy csomó más áldozat mellett az én reményem, titkos büszkeségem, *V. László* fellebbezhetetlen halálos ítéletét. «Mint előadásra nem alkalmas darabokat szerzőik a titkárságnál átvehetik.» Ezt én természetesen nem tartottam lehetőnek és borzasztóan lesújtottnak éreztem magamat. Ha pedig igazat akarok mondani — mert hazudni egyáltalán a világon a nagyon csúnya és nagyon veszedelmes dolgok közé tartozik, de a nyilvánosság számára hazudni a legelvetemedettebb bűnnek látszik — tehát, ha vallanom kell, megmondhatom, én nem voltam különb más szerzőknél s én is meg voltam győződve, hogy a hiba nem *V. Lászlóban* van, hanem a drámabíráló-bizottságban. Mégis, elkeseredésemben mi telhetett tőlem? Én is botommal nagyot ütöttem — Ezópus fejére. Azt gondoltam, ha az én remek tragédiám, melyben minden ihletem, rajongásom, tudásom és hitem benne van, nem kell «*nekik*»: akkor mit akarhatok az olyan léha bolondsággal, milyen ez a görög vígjáték! És fogtam a már kész és szépen lemásolt *Ezopust* és ádáz kedvemben az

ágyam alá dobtam, ahol vagy két hétig bűnhődött ártatlanul a drámabírálok bűnéért.

Sok előszót olvastam már, melyben a könyv szerzője azzal exkuzálja magát, hogy csak *barátai unszolására* adja ki verseit. Engem csakugyan kávéházi barátaim próbáltak megvigasztalni. Ők se akartak hinni a drámabíráloknak. Ez aztán engemet kibékített Ezopusszal, akit előszedtem az ágy alól és bemutattam társaságunknak. Nagyon kezdték dicsérni és különösen Torkos László — haj velem együtt már az egyetlen ember, aki még él abból a mi szép, ideális világunkból — ő azt merte mondani, hogy többet ér mint *V. László*. Én ezt el nem hittem volna sokért, de egészben az a közvélemény fejlődött ki a kávéházi asztal körül, hogy mind a két mű jó darab és ki kellene adni mind a kettőt egy kötetben. Találtam kiadót is az öreg Wodiáner nyomdászbán, aki harmincöt tiszteletpéldánnyal honorálta két munkámat. A lapok nem igen vettek a két drámáról tudomást. Egyik-másik jelentette pár sorban, de nem foglalkozott vele egy sem. Csak Torkos László barátom írt hosszabb cikket róla egy politikai hetilapban, amelyet Eötvös József báró adott ki. Ismerőseim közt én terjesztettem el s így történt, hogy Berczik Árpádnak is, akit akkor ismertem meg s akinek már egy kis vígjátékát előadták a Nemzeti Színházban, szintén bátor voltam egy példányt felajánlani. Berczik Árpád, akkor fogalmazó a Helytartótanácsnál, egyébként egy kedves, vidám, közlékeny és temperamentumos fiatalember, ezt mondta, mikor átadtam neki a könyvet:

Köszönöm, barátom. De lássa, én nem sokat értek az ilyen verses darabokhoz. Azonban van nekem egy barátom, aki nagyon is ért az effélékhez, ha megengedi, elküldöm annak.

És ezzel csattanós illusztrációt nyert az a latin mondas, hogy *habent sua fata libelli*. Néhány hét múlva levelet kapok Debrecenből. írta Molnár György, a debreceni színház rendezője. Megkapta Berczik Árpádtól két darabomat. És elmondja az ő csapongó nyelvén, hogy *Ezopus* milyen remek, látja benne felkelni a magyar drámairodalom hajnali csillagát, hogy egy új Shakespeare és így tovább. És hogy én milyen föltétellel engedem meg, hogy ő Debrecenben a darabot előadhassa.

Persze, hogy e szertelen áradozás egy kissé megdobogtatta a szívemet. De mégis meg nem részegített. Nem, mintha én nem hittem volna el neki a dolgot, de eddigi tapasztalataim azt mondták, hogy igen nehéznek látszik másokkal is elhíttetni. Azt feleltem tehát neki, hogy szívesen átengedem a darabot a debreceni színház számára. Honoráriumnak a — huszadik előadás bevételeit kérem.

Megjött a válasz. *Húsz* előadás? Ahhoz nem egy, hanem húsz Debrecen kellene. Egy városban kétszer-háromszor lehet Magyarországon darabot előadni, ha nagyon jó. Azt már nem tudom, szabtam-e új föltételeket Debrecen számára, de a levél barátaim körében nagy feltűnést keltett s barátságomat Berczik Árpáddal, mondhatnám, bensőbbé tette. És volt még egy különös

hatása reám. Azon töprenkedtem, hogy ha ez a darab egy oly tapasztalt színházi emberre, minő Molnár György volt, ilyen benyomást tett, talán mégis érdemes lenne benyújtani a Nemzeti Színházhoz. És nem sokat töprenkedtem, ketté szakasztottam az ikreket: Lászlót és Ezopust, már mint a könyvet, *Ezopusva* sajátkezűleg új borítékot ragasztottam és beküldtem a Nemzeti Színház drámabíró választmányának.

És egy napon azt olvasom a Fővárosi Lapokban: Fővárosi Lapok! Álljunk meg egy pillanatra itt, e mellett a magyar különlegesség mellett. Egy szép-irodalmi lap, mely a vezércikk helyén verset közöl, utána novellát és a tárcában is novellát, azután egy-két más cikket, bírálatot, napi újdonságokat, pletykát, szóval egy napilap asszonyok számára. Tóth Kálmán alapította és jól számított: aránylag igen jól ment. Hiszen a legelterjedtebb politikai napilapnak sem volt több ötezer előfizetőjénél. Az író- és művészvilágnak orákuluma volt ez a lap. Az időben, melyről most beszélek, Vadnay Károly szerkesztette, aki maga novellákat és regényeket írt. Nem volt különösebb tehetség, de mint szerkesztő gondnal és tapintattal és sikerrel végezte dolgát. Tekintélyes állást foglalt el az irodalomban. Később képviselő is lett s megírta emlékeit is. Eötvös Károly azt beszélte, hogy kétféle Vadnayak vannak: a vörösek és a feketék. Ezek dunántúliak, amazok borsodmegyeiek, egy családnak két ága. A vörösek, mondotta Eötvös Károly, gyarapodnak, a feketék pusztulnak. Ez nyilván csak alkalmazott el-

mésség volt, de én ismertem a borsodiak közül Rudolfot, Károly atyját s ismerem Károly fiát is. Rudolf igen becsült és tekintélyes tagja volt és Deák híve a képviselőháznak s tagja volt az Akadémiának is. Gondolom, nyelvbúvárlat volt a tudománya. Károly méltó fia volt, becsülete volt az irodalomban és a társadalomban s végül a politikában is. Fia a belügyminisztériumban helyettes államtitkár és irodalmi hajlamait örökölte elődjeinek s ő az, akit minisztere megbízott a magyar közizgatási és hivatalos nyelv purifikációjával.

Az irodalmi élet a kiegyezést megelőző években, ha nem is nagy területeken, de igen élénk, néha viharos is volt. Az elnyomatás korszakában úgyszólván kizárólag a szépirodalomra volt utalva a nyilvános közszolgálat. Politizálni nem volt szabad, sőt tanácsos se, az csak bizalmas körökre, családi összejövetelekre volt utalva a hatvanas évekig, amikor az osztrák kormány hatalma meglazult s politikusai s államfőrfiai próbálkoztak különféle kiegyezési tervekkel a magyar passzív ellenállás tengerét csatornáiban mozgósítani. Az Akadémia restituáltatott in integrum, a Kisfaludy-Társaság engedélyt kapott a feltámadásra, a megyéket helyreállították s a csonka országgyűlés (Erdély nélkül) összehívott. A közélet nekipezsdült s az irodalom lépést tartott vele. Az irodalom jelesei jogukba, hogy ne mondjam, hatalomba léptek. Csengery Antal, Eötvös József báró, Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Gyulai Pál, Pálffy Albert, Salamon Ferenc, Szász Károly, Vadnay Károly, Toldy Ferenc voltak az éltebb iro-

dalom, az irodalmi élet és intézetek vezéralakjai, egy elég nagy tábor tekintélyei. De mellettök fölserdült egy fiatal nemzedék, amely élénk, sőt éles harcot folytatott az öregek ellen. Ezek élén különösen erős hatással küzdött a Zilahy-testvérpár. Képzett, harcias fiúk voltak, könnyebben hozzáférhetők s így számban elég hamar tettek szert nagyobb táborra, de persze inkább csak hangosak voltak, semmint erősek. A két Zilahy hamar áldozata lett gyöngé egészségének s velük az a mozgalom is ellanyhult, amely az ő energiájokból táplálkozott. Ezekhez én is közel férköztem, noha nem voltam hadseregüknek kombattans tagja, de ismertem őket s érintkeztem is velők. Arról ellenben álmodnom sem lehetett, hogy az öregek szent körébe bejuthassak.

Tehát: egy szép napon azt olvasom a Fővárosi Lapokban, hogy a szerkesztője kéri az *Ezópus* szerzőjét, hogy látogassa meg. Én természetesen nem sokáig váratam magamra. Hamar ott termettem Vadnay Károly Kerepesi-úti (most Rákóczi-út) lakásán, ahol némi kérdések után, a következőket mondotta nekem: «Nekünk egypárunknak tetszik az ön darabja s szeretnők előadásra ajánlani. De mi a szabályaink szerint csak kéziratban levő darabokat bírálhatunk, olyat, amely ki van nyomtatva, nem. Hát kérem, vegye vissza bírálatra bocsájtott darabját, írja le és egyszerűsmind jelenetesse s alkalmazza színpadra, azután adja be újra».

Én természetesen azzal a gyorsasággal, amely csak lehetséges volt, iparkodtam e kívánságoknak meg-

felelni. Molnár Györgytől, aki már nem volt Debrecenben, ahol nem is adatta elő a darabot, de a szcenáriumát elkészítette volt, elkértem az ő színpadi berendezését s azt felhasználva, egy éjszakán át leírtam, az egészet s benyújtottam a kéziratot a bírálóknak. És most már igenis, ott voltam a küszöbön, az ajtó előtt, amelynek fölپattanását oly esennen vártam, mert a Fővárosi Lapok csakhamar jelentette, hogy egy fiatal tehetséges írótól a Nemzeti Színház drámabíráló-bizottsága elfogadott egy darabot előadásra. A darab címe *Ezópus*, a fiatal író neve Rákosi Jenő.

Az én szerény eddigi pozíciónak ez a fordulat erős lökést adott. Egyszerre valakinek legalább látszotam. Úgy jártam az életben, mint egy kecs egetető ígélet. De ki ne tudná, hogy a pus zta ígéletnek akárhányszor nagyobb hatása van, mint a cselekedetnek, mely az ígéletet beváltja. Irodalmi barátaim és jóakaróim köre kitágult. Ekkor jöttem érintkezésbe a valamikor igen sokat emlegetett Kávéforrással, ahova Berczik Árpád kapcsolt be engemet. Kávéforrás volt a címe egy kávéháznak a régi Fürdő-utcában, mely csak nemrégiben vette fel a Tisza István-utca nevet. Kommer Ernő, utóbb a Vadász kürt népszerű tulajdonosa, volt e kávéház gazdája. Itt volt egy kis csoport fiatal író tanyája. Itt jöttek össze minden este Toldy Pista, Berczik Árpád, Urváry Lajos, Almási Tihámér és még néhányan. Egy kissé finomabb modor, előkelőbb szellem uralkodott itt, mint minő más kávéházakban — Kammon, Török császár — tanyázó írói csoportok között diva-

tozott. A Kávéforrás kevésbé volt bohém ennek füstös-
szagú értelmében. Jobban öltözködtek, rendesebben él-
tek, jobb társaságba jártak, modernebbek voltak, libe-
rálisoknak vallották magokat, nem játszták a radiká-
list. És amint a kiegyezési mozgalmak közeledtek a
siker felé, e kétfajta íróvilág mint új nemzedék, poli-
tikai szint is kezdett felvenni. A Kávéforrás lett a
Deák-párti fiatal irodalom, szemben az ellenzéki új írói
nemzedékkel, mely részben szélsőbaloldali volt, részben
Tisza-párti. Lassan az eredeti csoport tetemesen ki-
bővült. Én már közéjük jártam. Jött Tóth Kálmán is,
Ágai Adolf, Molnár György, a színész, Mauritz Rezső
tanár. Én vezettem be Dóczy Lajost, akit egy előkelő
bécsi lap külön tudósítónak küldött ide a kiegyezés
utolsó nagy csatáira. Csepreghy Ferenc, a színműíró,
szintén az én révemen került közibénk. Tagja lett a
pompás és érdekes társaságnak Kaas Ivor báró, majd
Asbóth János, a nagy hallgató és végül az összes Márkus-
fiúk: a geniális Pista, aki Baross Gábornak volt mint
képviselő versenytársa és nem lett volna nálánál ki-
sebb, ha a halál deli virágában el nem ragadja őt; a
szentimentális Miklós, a Krisztus-arcú Elek, ezek is
mindketten ifjan lettek a halál martaléka. És végül
József, a későbbi polgármester. A Márkus-gyerekek —
Emilia testvérei — Horváth Boldizsárnak, a kiegyezési
korszak igazságügyminiszterének voltak unokaöccsei.
A társasághoz tartozott még Kőrösy József is, akit én
vittem bele a sajtóba s ki később nagyérdemű igazgatója
lett a fővárosi statisztikai hivatalnak.

Az 1866-iki esztendő olyan értelemben volt nekem is nagy és nehéz esztendőm, mint a somogyi embernek, aki azt mondta: «Három nagy károm volt ebben az esztendőben: el köllött temetnem a feleségemet, azután megdőglött a tehenem és végül meg köllött házasodnom». 1866-ban volt a nagy országos fagy. Az én szüleim akkor már végképpen kipusztultak mindenükből s kisebb gyermekeikkel Türjén húzták meg magokat egy bérelt lakásban s jóformán abból éltek, amit még pénzzé tudtak tenni megmaradt ingóságukból. A fagyról édesanyámtól kaptam levélben hírt. Azt írta, hogy rettenetes csapás sújtotta a falut. Az emberek jajgatva járnak az utcán és künn a mezőn sírva és kezüket tördelve állanak az elpusztult termés körül, mely, mintha leforrázták volna, úgy feküdt a földön. «Milyen boldog, fiam, az, —végezte anyám sorait — akinek már semmije sincsen.»

És 1866-ban volt a porosz-osztrák háború, melyet eleintén meglehetősen közönyösséggel nézett az ország. A politikusok meghasonlott érzésekkel. A Deák-párt aggódva, mert megakasztani látszott a békés kiegyezést. Az ellenzéki pártok reménykedve, mert azt hitték, Ausztria összeomlik s Magyarországnak ingyen hull ölébe függetlensége. Tisza Kálmán, a balközép vezére, ki is adta a *bihari pontokba* foglalt súlyosbított ellenzéki programját, míg Deák Ferenc azon az állásponton maradt, hogy amit eddig törvénynek tartott, az nem szűnt meg törvényesnek lenni Königrätz után sem. Deák Ferenc nem a kényszerűségtől, hanem a fejed-

lem belátásától és megértésétől várta politikáját. Min-
ket fiatalokat izgatott Klapka szabadcsapata, amely
már Pozsony alá ért, amikor hirtelen megkötötték,
poroszok és osztrákok, a fegyverszünetet. Hogy mi
lett volna, ha Klapka tényleg betörhetett volna, arról
a malom alatt lehet politizálni. Én meg vagyok győ-
ződve, hogy a poroszok jöttek volna ránk rendet csi-
nálni, mint ahogy 49-ben a muszkák jöttek. Akkor
Európában az volt a felfogás, hogy Ausztriát, ha nem
léteznék, fel kellene találni az európai egyensúly szá-
mára. Azóta ez a felfogás, különösen az 1870-iki francia-
német háború következtében erősen megváltozott, a
világháborúban pedig teljesen eltemetett. De a béke-
kötések óta még alig múlt el néhány esztendő és íme,
máris buzgón keresi Európa, hogy mivel lehetne az
osztrák-magyar monarchiát pótolni: középeurópai szö-
vetséggel-e vagy dunai konföderációval vagy Pán-
európával. Mert a kisantant, mely ezt a szerepet be-
akarta tölteni, ebben az irányban már megbukott.
Bismarck fenn kívánta tartani Ausztriát, de súlypont-
jával Budapesten. A Deák-párti államférfiak felfogása
volt, hogy ha a dinasztiaival ki lehet őszintén békülni,
akkor a paritásos kettős monarchia az a forma, mely-
nek keretében Magyarország a megújulás fenséges
munkáját, a XIX. század első felének nagy epepeáját
sikeresen folytathatja és befejezheti. Dicső rendeltetés
volt ez eszme napszámosának lehetni. Ez töltötte be
az én életemet elejétől végig. Kezdetben inkább sej-
tettem ezt, utóbb öntudattá és életprogrammá lett

bennem. Mindent, amire vállalkoztam, e gondolatban iparkodtam teljesíteni. És minden bajnak, minden szerencsétlenségnek elvette mérgét előttem az, hogy tudtam, mért vagyok a világon. Mert nem kell éppen nagy embernek, vezérpolitikusnak vagy államférfiúnak lenni, hogy az ember azonosítsa magát nemzetével. Nekem darabjaim, melyeket írtam, a hazám voltak, olyan értelemben, hogy sohasem azzal a gondolattal írtam, hogy pénzt vagy dicsőséget keresek velők, hanem hogy magyar irodalmat csinállok. Nekem a színház, melyet alapítottam és dirigáltam, a hazám volt, mert kultúránk egy hézagát akartam vele betölteni s a fővárosból az idegen lelket kiexorcizálni. Nekem az újság, amelyet szerkesztettem, nem vállalat volt, hanem misszió és intézmény a magyarság szolgálatában. Sohasem gondoltam szerepre vagy pozícióra. Én csak írtam, dolgoztam, lelkesedtem és egyébként közönséges polgár maradtam a magánéletem keretében, szolgálatára mindenkinék, akiben ideális hazafiság és tehetség volt. De nem ezekért a dicsekvésekért írom én e sorokat. Voltam, ami voltam, lettem, ami lettem. Mindennek az értékét az idő állapítja meg. Legrövidebben annak, ami voltam s annak, ami lettem, így fejthetném meg a titkát: sohasem avatkoztam kéretlen más ember dolgába és mindig iparkodtam tőlem telhetőleg elvégezni a magamét, nem ami személyesen az enyém volt, hanem amit rábíztak vagy amire vállalkoztam. Ez jelent egy fényűzős, független fejedelmi életet polgári keretben.

Ezópus közeledő próbái s első előadása természetesen óriásit tágitott a világon, melyben folyt életem. Új és országos emberekkel fogok érintkezésbe jutni. Meg fogom ismerni a Nemzeti Színház nagy művészeit személyesen. És az intézet vezéreit: intendánst, igazgatót, Szigligetit, a nagy drámaíró. Be fogok lépni a Nemzeti Színház kulisszái mögé, a színpadra, a nézőtér közönsége elé, amit eddig mind csak a karzat közönségében lapangva láttam s inkább csak képzeletem játékában. Hiszen ez az, amiért Somogyot otthagytam, amiért hóbortos fiatal fejemet idehoztam a bizonytalanságba, az élet veszedelmeibe és kockázatába. És mindez nem álom többé, mint eddig volt, hanem valóság, egy életcél érintése, ábrándok kódének realitássá való szövődése. Ma még senki sem vagyok, holnaptól kezdve valaki leszek, nevem elkönyvelik és számon tartják mint értéket. Ez az én eljegyzésem egy szent frigyre a nemzettel.

De milyen az, mikor egy teljesen ismeretlen fiatal ember egyszerre a homályból a közérdeklődés körébe lép? A sötétségből a világosságba, az ismeretlenségből a hírnév fényözönébe. Mert hiszen az írói pálya is rendszerint olyan, mint a hajnal. Derengeni kezd és lassan, szinte észrevétlenül világos lesz. Én ismertem ugyan az utolsó időben pár író, de az irodalmi köröktől, az irodalmi élettől messzebb voltam, mint az állatkörtől az égen. Akiket ismertem, azok is inkább leereszkedtek hozzám, semmint fölemeltek volna magokhoz. Más szóval eltűrték magok mellett, de nem vettek komo-

lyan. Igaz, hogy én magamban nem irigykedtem rajok, sőt az övékénel a magam ambícióját többre tartottam. Az a tudat élt bennem, ezeknek van nevök, de nekem *időm* van, amelynek el kell jönnie s amíg el nem jő, addig én apró elismerésekért és vállveregetésekért nem térek ki mindennapi ösvényemről, melyen sovány kenyéremet keresem. És különös. Időm eljött, de ez a bifurkáció: az ideál kultusza és a becsületes kenyérmunka mindvégig megmaradt életem programjának. Most ügyvédséged, tanító voltam nappal, éjjel irodalmi hajlandóságaimnak éltem. Később úgy fordult, hogy újságíró lettem s az voltam egész nap, késő estig, de éjfél tájban írtam összes darabjaimat. Ezt úgy fejeztem ki, hogy Pegazusom díszparipa, melyen kilovagolok parádés lovaglásra, de nem vagyok hajlandó a szárnyas állatot az ekém elé fogni.

Ezópus olvasópróbája egy kissé leszállított az illúziók felhőiről. A művészek kíváncsian fogadtak — mert már akkor sok beszéd esett az új íróról és különös darabjáról, de egészen igen elégedetlenek voltak a szereposztással, amelyet én végeztem. Ifjabb Lendvai Márton magának reklamáta mint *hősszerelmes* a címszerepet. Ezt könnyen elintéztem, mert viszont Szerdahelyi, a nevezetes szalónszínesz nagyon ragaszkodott hozzá. A genialis Szathmáryné, bár szakmájába vágó szerepet kapott, azt gondolta, hogy a komikus vénleány szerepe: Trunduzia törvény szerint őt illetné. És ez súlyos kérdés volt, mert akinek én osztottam, Prielle Kornélia, a bájos fiatal özvegyek és szalondámák nagy művésze,

látható kedvetlenséggel olvasta szerepét. A fiatal naivát, Lendvaynét, helyre kellett igazítanom, amikor — egyébként nagy buzgalommal — *Aesopus* nevét lelkesen így olvasta: *A-é-s-o-p-u-s*. Ez adta nekem az első impulzust a nevek fonetikus írásának követelésére, ami miatt sok és, mondhatom, diadalmas csatát vívtam. Mert ez az írásmód hódított a hírlapokban, majd az iskolákban, úgy hogy végül a közoktatásügyi minisztérium — persze jó néhány esztendővel utóbb — átíratot küldött az Akadémiának, hogy revideálja szabályait, amelyek között ott volt az a furcsa paragrafus, mely azt rendelte, hogy a *görög* szavakat *magyarban* — *latin* helyesírással kell írni. Az nem jutott az Akadémia nyelvtudományi osztályának az eszébe, hogy ha már a latinok nem görög, hanem latin helyesírással írták a görög neveket, mért ne írja a *magyar* is a maga helyesírással akár a görög, akár a latin neveket.

Az olvasópróba egyébként véget ért minden nagyobb baj nélkül. Mielőtt azonban szétmentünk volna, Prielle Kornélia odaszólt hozzám, hogy látogassam meg. Én másnap a déli órákban fel is mentem Vas-utcai lakására. Udvari lakás volt az első emeleten, melynek ablakaiból végig lehetett tekinteni az egész Vas-utca területén. Mert ahol ma azok a nagy házsorok állanak, ott akkor még egész hosszú sora volt a konyhakereteknek.

A bájos művésznő elfogódottan üdvözölt, leültetett és nagynehezen, kedves kertelésekkel kijelentette, hogy a neki osztott szerepet nem játszhatja el. — Gondolja

meg, — úgy okoskodott — hogy én ma bájos özvegyeket, sőt fiatal leányokat, szalónalakokat játszom s aztán egyszerre álljak ki figurának, elrútított arccal.

Én itt veszemre közbevetem: — De nagysád, nem kell magát elrútítania!

— Micsoda! — kiáltott fel felháborodással — hát azt gondolja, hogy a saját arccal játszhatom azt a csúf vénleányt, akin mindenki nevet. Tessék ezt az alakot Szathmárynének odaadni. Ő a komikáné, még jogosan is követelheti a szerepet, sőt még énrám is gyilkos szemeket vet, még kellemetlenségem is lesz a dologból.

Bizony a sarokba szorultam ez okoskodással. Végighallgattam a kifakadást és egy kis pauza után ezeket mondtam:

— Nagysád, kérem, gondolja meg azt, hogy itt ennek a darabnak sorsáról van a szó. Ha én a szerepet Szathmárynének adom és ő a maga nyers, ősi, mondjuk goromba komikumával a publikum elé viszi: karikírozza, ami már magában is karikatúra. Ezt sem a szerep nem éli túl, sem a publikum el nem bírja. Trunduzia maga már egy szertelen túlzás, melyet nem túlozni, hanem enyhíteni kell. Nagysád ideális lénye, egyéni szeretetreméltósága, leányos bája kell bele, hogy élvezhető és művészi hatású legyen.

Ilyen fordulattal megnyertem a csatát, de nem férje, Szerdahelyi Kálmán, segítségével nélkül, aki időközben hazajött és lelkesen szekundált nekem, őt nagyon izgatta Ezópus szerepe, mely részben jellem, részben tár-

salgási, részben szerelmes szerep volt és neki a szokásos francia vígjátéki szalónalakok után komplikáltabb és szokatlan feladattal kínálkozott.

A színpadi próbákra is természetesen eljártam s ott is volt éppen Kornéliával egy kis esetem. Volt neki a darabban egy felvonás-záró jelenete. Mikor ezt a próbán eljátszotta, odalép hozzám (ma is esküt merek rá tenni, hogy azért, hogy megdicsértesse magát) és azt kérdezi: «*jó volt?*»

Én pedig, aki megírtam s magamban százszor eljátsztam minden jelenetét, naiv őszinteséggel ráfeleltem: «*nem, nem volt jó*».

Tágra nyílt szemmel bámult a művésznő s élesen mondja:

— Nem! Nem? Talán bizony még meg is mutatná, hogy miképpen kellene csinálni?

— Megmutatnám, ha szívesen veszi.

— Hogyne — mondja ő most már nevetve. — Gyerünk csak egy kissé odébb.

És hátralépünk és én ott eljátszom neki a jelenetet. Ő pedig nézi és végül azt mondja: «*jól van*». S mikor az első előadáson is ott voltam a színpadon s ennél a jelenetnél a közönség tombolva, nem tudom, hányszor hívta őt a lámpák elé, a művésznő, valahányszor a lámpák elől visszalépett a színpadra, odasietett hozzám, mind a két kezével a kezemet szorongatta és lázas izgalmában nem tudott mást mondani, mint: «No nézze, no lássa, no nézze, no lássa.»...

De elérkezett ennek az előadásnak a napja is. Akkor

már azzal a gondolattal foglalkoztam, hogy szüleim széthulló családját, testvéreimet valahogy összeszedjem. Egyelőre csak édesanyámat tudtam felhozni, aki hittől nézte az én reményeimet s legnehezebb napjaimban atyám elbúsulása ellen e hite, e reményünk s az ő szeretete hármasság pajzsát tartotta fölém, ő ott ült ismeretlenül, dobogó szívvel, szorongó lélekkel egy földszinti zártszéken. Én pedig a darab elejét ugyancsak a földszinten, a zártszékek mögött lévő állóhelyről néztem.

A közönség idegenkedve fogadta az első jeleneteket. Szokatlan volt neki a téma, a hang s a stílus is idegen. Az első felvonásnak úgynevezett szép sikere volt, de a közönség még mindig úgyszólván védelmi állásban maradt. A második felvonásban azonban egy elég drasztikus viccre önkénytelenül felnevetett az egész ház és ezzel a nevetéssel, azt lehet mondani, kapitulált. Innen túl átadta magát az újszerű műnek és minden alkalmon kapott, hogy tetszésének és jókedvének kifejezést adjon. Tapsözönnel és kihívások sokaságával folyt le az est. Mintha a közönség be nem tudott volna telni egy szerény, sápadt fiatalember látásával, akiről tegnap még nem tudott semmit s akit ma jókedvében felavatott országos híru íróvá.

Ha pedig valaki azt kívánná tőlem hallani, hogy én az este mit éreztem és mit gondoltam, annak ma már nem tudnék megfelelni. Egy gondolatra emlékszem csak, amely végigcikázott agyamon, amikor kiléptem a függöny elé és szemben álltam a zsidó, tapsoló, éljenző sokasággal, mely a színházat megtöltötte. Ez a

gondolat ez volt: Ki vagyok én, mi vagyok én? Egy bolondos fantasztá, egy ábrándos fiú, aki itt csak egy jött-ment legény és az ország első művészei beszélnek az én szavaimat, mondják az én gondolataimat és a főváros — az ország — első közönsége figyel, hallgat arra, amit én írtam le, aki most itt állok a fényben s egy nemzet úgy fogad, tapsol és köszönt engemet, mint valami nagyon kedves, nehezen várt embert, aki végre megérkezett.

Igen, úgy van. Azon az estén, hatvan évvel ezelőtt csakugyan megérkeztem és a nemzet a napszámosai közé felfogadott. És ma az a gondolat kerülget: hányan vagyunk még itt azok közül, akik azon az estén egymásnak örültünk? Ha volt akkor a színházban egy tizenöt éves diák, az is ma hetvenöt éves öreg ember. Ha van amaz est közönségéből még valaki, aki olvassa e sorokat, köszöntöm őt innen az íróasztalom mellől. Gondoljon velem hálával és szeretettel azokra, akik akkor ott voltak s akik ma már nincsenek itt.

Előadás után a boldogságtól, az örömtől, a szeretettől kimerített édesanyámat hazaszállítottam Tükörcsai szerény hónapos szobámba, lefektettem, jóéjszaka-t mondtam neki és magam elsiettem a Kávéforrásba, ahol barátaim vártak, akikkel együtt kellett vacsoráznom, mert az én sikeremet ők a magok sikerének is tekintették.

X. A PESTI NAPLÓ.

Mindennapi, úgynevezett polgári életemben e nagy fordulat után is semmi sem változott. A jogtörténeti vizsgálaton, melyet a második évben kellett letenni, túl voltam s az egyetem harmadik évfolyamára be voltam iratkozva, bár gondolatomban már az járt, hogy a jogi diplomára nem lesz szükségem s jogászeletem a vége felé közeledik. Szétszórt családunkat kezdtük összeszedni. Édesanyám számára lakást vettem a budai oldalon, a Döbrentei-utcában, ahol kisebb gyermekeivel lakott. Édesatyám, aki már ekkor az egész család nevét megmagyarosította, lement Gyula bátyámhoz Aquavivába, Olaszországba. Az én kérészem magamnak tán elég lett volna, de édesanyámat nem tudtam úgy ellátni, hogy elég gondja ne lett volna gyermekeivel. A színházi jövedelem, egy országos híri siker esetében is, elég szerény volt. És a siker maga mit jelentett? A Nemzeti Színház hetenként négy drámai és három operai előadást rendezett. Egy nagy ház alig jelentett többet 7-800 forint bruttó bevételnél. A színház közönsége kicsi volt. A német színház még mindig a nagyurat játszotta mellette. Emlékezetes, amikor a hatvanas években egy Murszka Ilma nevű szép és jeles

énekesnő a német színházban játszott, a Nemzeti Színház intendánsa szerette volna pár előadásra megnyerni: egy derűs napon fiáker állt meg a Nemzeti Színház előtt, egy elegáns úr kiugrik belőle. Felsiet az intendánsához, benyit s az ámuló intendáns elé állva, ennyit mond: A Murszka pedig magának nem fog énekelni. És sarkon fordul s választ se várva távozik, úgy ahogy jött. A német színház igazgatója volt.

De akkor már nagyon közeledett az idő, amelyben végre Magyarországnak lett igaza és Murszka Ilma kisasszony mégis énekelt a Nemzeti Színházban.

Én hát, keresetemből amit lehetett, áthordtam édesanyámnak. Akkoriban fejeztem be első Shakespeare-fordításomat, melyet a Kisfaludy-Társaság felvett a Tomory Anasztáz nagylelkűségéből fedezett első Shakespeare-kiadásba. A díjat, kétszáz forintot, fordításomért Greguss Ágost kezéből vettem fel, ki a Kisfaludy-Társaság főtitkára volt s a Dunaparton lakott. Akkor nyilván erősen kellett a pénz, mert én, hogy mentül hamarabb elvihessem anyámnak, nem kerültem fel a Lánchídnak, hanem csónakba ültem s úgy vittem át magamat Budára.

A politikai légkör ebben az időben kezdett már izzani. A pártcsoportok mindenike erősen fűtötte a maga kemencéjét, ahol remélte, hogy megsüti magának a maga kenyereit. Mikor, még 1861-ben Deák Ferenc az ország jogi álláspontját fejtette ki s a perszonális uniót jelölte meg az alapnak, amelyen a nemzet áll Ausztriával s a dinasztíával szemben s mikor a Lustkandl-féle

jogvesztő elméletet elintézte egy hatalmas polémiában, hihetetlen mértéket öltött az ő becsülete és népszerűsége az országban. Az 1865-iki választáson ellenállhatlanul diadalmas erő volt az ő neve.

Most azonban, amikor már a *kiegyezkedés*, tehát az *alku* napjainak kellett következniök s többé nem egy elvi álláspont körülírásáról volt szó, hanem a gyakorlati kérdésről, hogy miként lehet a monarkia, a dinasztia és a független Magyarország érdekét összeegyeztetni és intézményesen biztosítani, akkor persze feltámadtak a 48-as tradíciók. S mikor ez alkudozások hegyébe jött a königgrätzi ütközet és Tisza Kálmán megfogalmazta követeléseit a bihari pontokban, sok ember megingott, aki azelőtt azt hitte magáról, hogy úgy áll meggyőződésén, mint a Sión hegye. Ekkor rendült meg a föld Tóth Kálmán politikai meggyőződése alatt is; korának e legnépszerűbb lírai költője ideálisan ragaszkodott addig Deák Ferenchez. Ekkor azonban kezdett elmaradozni a Kávéforrásból, amíg végkép be nem vonult Tisza Kálmán pártjába. Ez a párt egy lipótvárosi szállodában tanyázott, amelynek kapuja fölé még akkor is ez volt patinás aranybetűkkel írva: *Vendégház a tigrisnél*. Ezért hívták tigriseknek Tisza híveit.

Erre az időre esik Dux Lajos lejövétele Bécsből Budapestre. Egy nagy bécsi lap képviselőjében jött ide tudósítónak a kiegyezési harctérről. Soproni rövid ismeretségünket megújítottuk s csakhamar hosszú évekre terjedő oly benső barátság fejlődött köztünk, mely döntő befolyást biztosított mindkettőnknek a

másiknak fejlődésére, egyénisége kialakulására. Nem sokára össze mentünk lakni is és később, amikor kisebb testvéreimet magamhoz kellett vennem s kénytelen voltam háztartást alapítani, melyben 16 éves Ida testvérem volt a «háziasszony», a többi pedig még iskolába járt, — oda is hozzánk költözött s egy darabig velünk lakott. Természetesen másik *családomban*: a Kávéforrásban is hamar otthon volt Dóczy s tudósításaival gyorsan magára vonta a politikus világ figyelmét is. Egyre-kettőre kitűnő összeköttetésekre tett szert és kifogástalanul tudta lapját kiszolgálni.

Egy napon mondja nekem Dóczy Lajos, hogy Kemény Zsigmond báró, a Pesti Napló szerkesztője, akar velem beszélni, menjek fel hozzá. Kemény Zsigmond elé jutni, kemény dolog volt akkor. Nem volt elég, hogy hívatta az embert. Előszobáját egy öreg huszárból lett inasa, László úr — ez volt az irodalmi neve, egyébként Komlósi Lászlónak hívták — úgy őrizte, mint egy mesebeli sárkány. A szó szoros értelmében, mint ma mondanók, *leigazoltatta* az embert, aki a báró elé akart jutni. Engemet aránylag könnyen beeresztett és leereszkedő volt hozzám. Hogy milyen úr volt a szerkesztőség tagjaival szemben, mutatja Lázár Kálmán gróf esete, aki leplagizált egy német ornitológiai könyvet, amiért akadémikusnak választották meg, ahonnan azután könnyebb volt a Pesti Napló szerkesztőségébe is bejutnia, ahol azonban nem sok hasznát vették. Végül beletették a közgazdasági rovatba, amely közmegvetés és közelhanyagolás tárgya

volt akkor a magyar sajtóban. Úgy gondolkodtak akkor a magyar újságírók: közgazdaság? Hiszen arra való a — Pester Lloyd. László úr osztotta ki a szerkesztőségi tagoknak, ami kiosztandó volt. És László úr komoly képpel odalép Lázár Kálmán gróf elé s így szól: *Itt van a gróf úrnak a vezércikke is!* És leteszi elejbe a — vízállásról szóló napi jelentést.

Tehát bekerültem *Kemény Zsigó* elé. Még ez életben nagyobb ember előtt nem álltam. Egy kis, zömök, majdnem tömzsi ember jön felém. Aránylag nagy fej ül a vállán, nagy szemekkel néz rám s minekutána bemutatkozom, hogy «hivatni tetszett», meg is szólalt.

— Csak azért kérttem, mert szerződteni akarom a Pesti Naplóhoz. Nem azért, hogy újságíró legyen, hanem azért, hogy havi száz forint fizetése legyen és ráérjen drámákat írni. Mert akadémiai pályázaton megbukott ugyan a darabja, de nálam nem bukott meg. Jelentkezzék csak Királyi Pálnál és üljön be a szerkesztőségbe.

Ennyi volt és nem több ez a beszélgetés. Én alig mondtam egy-két szót. Ellenben úgy jöttem ki onnan, mint az az ember, akit egy szál deszkán táncoltatott az óceán s ki most egyszerre partra lépett és szilárd földet érez a lába alatt. Az én egzisztenciám kérdése és a családom sorsa itt néhány pillanat alatt elintéződött.

Itt most két vallomást kell tennem.

Az első az, hogy az én ideális és, mondjuk, osztálygögs felfogásomban az újságírást egyáltalán nem tartottam irodalomnak. Nekem költészet volt a dráma-

írás, a regény s a novella, költészet a vers gazdag változatossága, ahogy a költészettan különböző műfajokba kategorizálta. Az újságírás csak mesterség volt nekem. És amíg a saját becses személyem gondján kívül más gondok is: szüleimé és testvéreiméi a fejemre nem szakadtak, büszkén elutasítottam még csak a gondolatát is annak, hogy én a múzsától rám bízott szent szerszámot: a tollat újságírással profanizáljam. Később, mint színigazgató, tapasztaltam ilyenféle érzületet a színészeknél is. A Nemzeti Színház drámai személyzete hideg lenézéssel beszélt még az operáról is, elfelejtve azt, hogy a harmincas és negyvenes években még nagy színészek, drámai hősök is felléptek operákban. És a Népszínházban még megesett velem az, hogy mikor Eöry Gusztávnak, a szerelmes színésznek azt ajánlottam, hogy játsszék el egy operettben egy nem énekes szerepet, méltatlankodva fordult el tőlem és valósággal kiköpött arra a szörnyű és képtelen gondolatra, hogy egy drámai művész beálljon játszani egy operettbe. De ebben az időben már derengeni kezdett előttem, hogy apámnak volt igaza, amikor kétségbeesve felkiáltott: írónak lenni, hát az is kenyér Magyarországon? Eltökéltem akkor magamban, újságíró leszek, de mit mint író alkotnom sikerül, az kenyértől, pályától, mindentől független maradjon, az én külön, második életem.

Másik vallomásom arra a darabomra vonatkozik, mely az Akadémián megbukott, de melynek Kemény Zsigmond a maga lelki jóságában és nyilván mert

mégis volt benne valami, ami őt mint bírálót megragadta, — megkegyelmezett.

Nekem mint drámaírónak becsvágyaim voltak. Én azt gondoltam, én vagyok hivatva arra, hogy Shakespeare reális romantikáját és Racine puritán, pedáns klasszicizmusát összeszövöm egy harmadik fajjára. És azt hittem, a szárnyas poétai formákat, a verset, a lendületet, az általános emberit összebékítem a modern étellel, hogy az nem lesz oly prózai, amilyenek látjuk és nem lesz olyan távol sem tőlünk, mintha tisztán a légius költészet köntösében járatnók modern hőseinket. Ennek az elmélkedésnek volt próbája a kérdéses darab: *Régi dal régi gyűlölségről*. De mint ahogy amott atyámnak, úgy itt az Akadémiának volt igaza. Hiszen az Akadémia után a közönség sem adott neki pardont. De ami Kemény Zsigmondban megmozdult, az az Akadémiáénál finomabb, fönnkeltebb, egy felsőbbrendű igazság volt, amely csak igazi művész lelkekben lakozik. Kemény Zsigmond, ez a nagy epikureista, ez a nagy idealista, ez a nagy pesszimista, ez a naiv ember és ez a divinált lélekbúvár; Kemény Zsigmond, aki nehézkes, szerelemre nem termett külsejében egy életen át rejtve egy szerelmi bánatot hordott, Kemény Zsigmond, akinek ihletett elméje ontotta a káprázatos gondolatok özönét, de nyelve dadogott és dökögve termelt tökéletlen mondatokat; Kemény Zsigmond, aki írói koncepciók dolgában a legnagyobb írókkal tudott versenyezni, de annyira könnyűség, báj és vonzó varázs nélkül építette ciklopsz fal módjára műveit, hogy sohasem tudta a

sokak tapsát elnyerni, mindig csak a kevesek ámulatát: ez a rideg, esetlen, nagyfejű ember, aki dicsősége tetőpontján állt, a legkülönbek által a maga nemében legkülönbnek tartatott, nagy húsos kezével galléron fog egy nagy gyermeket, nyeregbe emeli és azt mondja neki: ez a te nyered, ez a te paripád, ezen lovagolhatsz vidáman ködös céljaid felé. Nincsen szebb dolog, mint nyomra vinni azt, aki hittet keres; mint besegíteni a kerítésen belül, aki még kívül van, mint rámosolyogni szeretettel a bátortalanra, hogy bátorság szálljon a szívébe. Sokat hánytorgatták életemben komolyan is, gúnyosan is, hogy én vagyok a nagy felfedező, aki fiatal törekvőket, akikben tehetséget sejtek, szóhoz és levegőhöz juttatok. Itt van ennek a titka. Nem én segítettem, akikért valamit tennem sikerült, hanem segítette — Kemény Zsigmond.

Jelentkeztem Királyi Pálnál, aki a Pesti Napló felelős szerkesztője volt s később a főváros sorsa intézésében nagyon befolyásos szerepet játszott. Már akkor nem volt fiatal, mint író soha számba nem jött, mint szerkesztő egyáltalán nem kívánt valami különöset produkálni. Olyan átlag ember volt, de okos, jó, tisztességes karakter. A lap körül semmi ambíciója nem volt. Nekem rögtön a kezembe nyomta a párizsi Figaro egy példányát s kijelölt egy cikket, hogy abból fordítsak le egy részt, hadd lássa francia tudományomat. Én ezt elvégeztem, ő, azt hiszem, meg sem nézte, hanem besztott a szerkesztőségbe. Salamon Ferenc, történetíróink közül ez a legeredetibb, legegényibb tudós,

akkor vált meg a laptól s — nagy tisztesség! — engemet az ő örökébe ültettek. Át kellett vennem a *Bécsi dolgok* című rovatot. Abból állt a munkám, hogy ismertetem a bécsi lapokat, parlamentet, az egész osztrák politikai életet, természetesen mindig vonatkozással Magyarországra, akkor különösen a kiegyezés eshetőségeire. Nekem az nagy polemikus iskola volt, mert állandóan kellett verekednem is a bécsi lapokkal és politikusokkal. Főadatomat pedig igen komolyan vettem s nagy lelkeséggel iparkodtam betölteni. Ennek kellett tulajdonítanom, hogy a báró csakhamar a szobájába hívott s ott kijelentette, hogy ezentúl hetenként ennyi meg ennyi cikket írjak és azért külön havi hetven forint honoráriumot fogok kapni. A fizetési rendszer ugyanis az volt a Pesti Naplónál, hogy minden rendes munkatársnak rang- és rovatbeli különbség nélkül kerek havi száz forint fizetése volt.

A sajtóviszonyok akkor elég primitívek és elég különösek voltak. Voltak akkor is lapalapítások. Volt Pompérynek egy lapja, alapított Tóvölgyi Titusz hirtelen feltűnt novellista lapot, volt lapja Áldor Imrének és adtak ki együtt egy kis liberális napilapot Berczik Árpád és Toldy István, sőt Kállay Béni égisze alatt is indult meg egy újságlap. Két vezérlap dominált, mind a kettő Emich Gusztáv kiadásában, egy ellenzéki és egy kormánypárti. Az ellenzékié az élén állt Jókai Mór, a kormánypártié Kemény Zsigmond. A Pesti Napló volt a régibb lap, sőt kezdetben az egyetlen s mert voltaképpen a kiegyezés előtti időben ez volt az országos

politika képviselője, tehát az osztrák kormánnyal szemben ellenzék: ez dominált s Jókai Mór előbb a Magyar Sajtóval, utóbb a Honnal semmire sem tudott menni. Ennek kell tulajdonítani, hogy a regényei is nem a saját lapjában, hanem Kemény Zsigmond lapjában, a Pesti Naplóban jelentek meg, Kemény regényei pedig — könyvalakban. Emich Gusztávnak (később Athenaeum) házi politikája volt a két lap: egyik ellenzéki, a másik kormánypárti. Amit egyikre ráfizet, azt a másikon bőven megkeresi. Ha a kormány megbukik, a két lap is szerepet cserél. Persze, nem a lapok jövedelme volt a nagy üzleti nyereség, hanem ami vele járt: mindenfajta nyomtatvány és kiadás. Hiszen amikor legvirágzóbb volt a népszerűségbe került lap, 4—5 ezer előfizető volt a legtöbb, amire számíthatott.

A Pesti Napló népszerűsége addig tartott, míg a kiegyezés elkészültével a Deák-párti politikusok át nem vették az ország kormányát. Azontúl előfizetői kezdtek átszivárogni az ellenzéki laphoz. Nekünk a Naplónál igen nagy volt ezért a keserűségünk. Mert a Napló is igen rossz volt ugyan, az ember akárhogy próbálta fölpiperezni a rovatát. Folytatásos tárcák jelentek meg arról, hogy «Még néhány szó a Duna-Tisza csatorna-tervezetéhez különös tekintettel Széchenyi István grófnak e kérdés körül ismételtelen előadott nézeteire és tévedéseire». Azután az országgyűlési tudósítás! így: Deák Ferenc ma ismét ama remek beszédeinek egyikét mondotta el, melyek a magyar ékesszólás történetében korszakot alkotnak. A beszéd közlését lapunk holnapi

számában kezdjük el. Volt rá eset, hogy két-három parlamenti szónok beszédének a folytatása következett. Az ellenzéki lap természetesen szakasztott így. Csakhogy abban Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán mondták el korszakalkotó remek beszédeknek egyikét. Mi a Pesti Naplónál iparkodtunk legalább szombaton egy kis konspirációt szőni, hogy vasárnapra jó lapot adjunk a közönség kezébe. És néha sikerült a dolog. Ilyenkor, ha szerkesztőnk este hatkor bejött azzal a kérdéssel, hogy fiúk, mi újság? Mi kórusban azt feleltük, nem lehet semmit sem írni, a lap már tele van. Ő erre megnyugodva elment, mi pedig neki gyürkőztünk, hogy no most fiúk. És csináltunk egy-egy jó számot. De ez mind nem használt semmit, az előfizetők csak szivárogtak át az ellenzéki rossz laphoz. Mert ilyen a magyar ember. A saját pártlapjától megköveteli, hogy kritika nélkül dicsérjen benne mindent és veszekedjék szóval és karddal az ő ellenfeleivel, ellenben előfizetni az ellenzék lapjára fizet elő. Újságírói pályámon előfordult, hogy egy családapa roppantul dicsérte a lapomat, hogy azt a tizenhatéves leánya kezébe is oda meri adni és a lap ott fekszik az ő családi asztalán.

— Tudom, — feleltem én. — Ismerlek. Itt vagy nálam és hadonázol az én lapommal a kezekben. De mutasd csak a belső zsebedet. Nem itt van az a másik, az a pikáns és «erkölcstelen» újság? Ha te innen kimész, fölülsz a villamosra s a két lap helyet cserél. Előveszed az erkölcstelent és eldugod az erkölcsöst. Lakásodhoz érve ismét a belső zsebedbe vándorol az erkölcstelen és

előkerül az erkölcsös és te ezzel hadonázva lépsz be családod körébe. És az erkölcsöst azt kijárod, az a te tiszteletpéldányod, a pikánst pedig megveszed.

A Pesti Napló szerkesztősége csak kevés emberből állt. Királyi Pál, Deák Farkas, az elfelejtett történetíró, Greguss Ágost, a nagy idealista, Lázár Kálmán gróf, Salamon Ferenc, az elfelejthetetlen történetíró, aki ugyan kilépett a szerkesztőségből, de nem szűnt meg írni. És írt szinte rendszeren Gyulai Pál is. És belépett az emigrációból hazajött fiatal Asbóth János és írtak az irodalmi és politikai nagyságok és írt mindenekfelett Kemény Zsigmond. Így persze elég értékes dolgozat jelent meg a lapban, de újságírói szempontból igen rosszul álltunk.

Elkövetkezett a koronázás nagy napja, amikor megkoronáztunk egy királyt és megkoronáztuk Deák Ferenc nagy művét. Megvolt az első alkotmányos kormány a szabadságharc óta. Salamon Ferenc lett a hivatalos lap szerkesztője, aki maga mellé vette Dóczyt, akkor még mindig Dux Lajost. Én akkor küldtettem először egy nagy riportra. Az volt a megbízásom, hogy a helyőrségi templomban foglaljak állást, ahol közvetlen a koronázás után a király harminc nemest lovaggá üt, hogy azután onnan vonuljon át Budapestre eskütételre és a királydombra felvágatva tegye meg a négy kardvágást a világ négy tája felé. A koronázás a Mátyás-templomban volt, az eskütétel a belvárosi plébánia előtt s e teret azóta nevezik Eskü-térnek s a kardvágás a Lánchíd-téren, ahol a most is elkerített

helyen állott a vármegyék földjéből összehordott koronázó halom. A Várba korán kellett fölmenni, mert a Lánchidat jókor elzárták s a közlekedésre kiségitőnek az Akadémia táján hajóhidat hevenyésztek.

Én reggel nyolc órakor már fönn voltam a Várban s a helyőrségi templom tornyából lestem, mikor indul meg a menet a Mátyás-templomból. A helyőrségi templom ajtaja előtt fölnyergelve várt a hófehér arabs mén fejedelmi gazdájára, aki gyalog volt átjövendő a másik templomból. Még egy csapat ló volt ott készen: a püspök uraké, kiknek szintén lóháton kellett a koronázási menethez csatlakozniuk, és a zászlós urak paripái.

Mikor a procecczió megindult a háromszínű posztóval betakart úton, a király mögött Lónyay pénzügminiszter lépkedett és vegyes pénzeket szórt a tolongó nép közé, amely szörnyű kavarodásban iparkodott elkapni valamit a pénzből és szinte dulakodott az útra terített pirosfehérvöld posztóért, hogy valami emlékéet vigye magával a napnak. Ekkor támadt az a gondolatom, nem innen ered-e a magyar közpéldaszó, hogy *se pénz, se posztó*. Mert bizony akadhatott a dulakodók között oly balkezes, akinek nem jutott se pénz, se posztó.

A király az oltár előtt végezte a lovaggá ütés szerzetartását, azután visszavonult igen kevesedmagával a sekrestyébe, ahol egy kis villásreggelit szolgáltak fel neki. Ezalatt a templom, melynek hajója drága bécsi gobelinekkel volt köröskörül beaggatva, teljesen kiürült. Én pedig készültem arra, hogy legalább a posztó-

ból én is kivegyem a részemet. A kórusról, ahonnan a ceremóniát néztem, lementem a templom hajójába s elrejtöztem a gobelin-dísz mögött s bicskámot elővöve, jó marokra fogtam, a posztódarab kihasítására készen. S amint így állok, úgyszólván ugrásra készen, eszembe jutott, hogy pár perc múlva itt fog elmenni előttem csak néhány lépésnyire a csak most megkoronázott magyar király, a még tegnap országszerte gyűlölt osztrák császár. Ha valamely rendőrnek ebben a pillanatban eszébe jutna bekukkantani a gobelin mögé s engemet ott meglátna szúrásra készen tartott bicskámmal: ugyan mit kellene gondolnia? S nem Pilátusnál találnák-e fel nekem a koronázási lakomát? — De végig se gondolhattam a gondolatot, mire megnyílik a sekrestye ajtaja s kilép rajta Ferenc József, Szent István palástjában, csizmaiban, jogarával és fején — lötyögve — a szent korona és ellépkedett néhány lépésnyire tőlem a templom főajtaja felé. Utána egy pár udvari ember. Én pedig egy pillanattal áhítattal néztem, azután kiléptem bátran, utána indultam késemmel az udvari embereknek s amint ezek a templom ajtaján kiléptek, egy pillanatra még láttam, mint szökik Szent István király törvényes utódja vidám tekintettel fehér paripájára — azután féltérdre bocsájtkoztam a főajtó küszöbén és egy jót kanyarítottam a templomig érő posztóba, vigyázva, hogy mind a három színből hasítsak egy-egy darabot. Ezt a posztót hazavittem, belőle édesanyám egy kis formát kombinált s közepére eső fehér posztóra ráhímezte a koronázás esztendejét és

napját. Ez az emléktárgy itt függ ma is a szobámban, szerény kis aranykeretben. Emléke egy országos dícsőségű napnak, egy királynak, aki nagy volt a királyok közt és egy édesanyának aki hivatását abban ismerte fel, hogy gyermekeket nevelt a hazának és Isten által hosszú élettel jutalmaztatott.

Míg a menet megindult, menet milyet azóta se látott az ország, egy jókedvű királlyal az élén, követve püspöksüveges egyházfejedelmektől és fényes országos méltóságok ragyogó csapatától lóháton, addig én zsákmányommal lerohantam a Jezsuita-lépcsőn — Halászbástya most — a hajóhídhöz és még jókor érkeztem, hogy az Akadémia nagy kapujára fölkapaszkodva, láthassam Ferenc Józsefet fehér lován fölvágtatni a koronázó dombra és Szent István kardját megvillogtatni kelet, nyugat, dél és észak felé. Ez a kard, mely évszázadokig védte a Nyugatot ázsiai betörők ellen, éppen nyugat ellen nem tudta végül megvédeni Magyarországot.

Mindazt pedig, amit ezen a nevezetes napon láttam, megírtam híven a Pesti Naplóban, amely a koronázás ünnepén piros-fehér-zöld keretben jelent meg.

*

Egy délután véletlenül egyedül voltam a szerkesztőségben, amikor könnyed kopogtatás után belép az ajtón egy csinos, rózsásképű fiatalember, csillogó szemekkel, sötét gazdag hajjal. Bemutatja magát, hogy ő asztalosmester Budapesten és egy színdarabot írt,

melyről véleményt szeretne hallani. Tusakodott azon, hogy ne Jókai véleményét kérje-e ki, de végül arra határozta magát, hogy engem kér fel arra, hogy darabját elolvassam. Én természetesen készséggel vettem át a darabot, melynek címe volt *Magyar fiúk Bécsben* s melynek tárgya egy magyar vándorló asztaloslegény szerelme volt gazdája leánya iránt. Pár nap múlva a fiatalember eljött s meghallotta az én véleményemet, mely röviden abból állt, hogy a darab gyenge, de a szerzője erős legény. Ekkor az én emberem azzal állt elő, hogy a munka szerzője voltaképpen nem ő, hanem az öccse, ő csak arra vállalkozott, hogy nekem a darabot elhozza. Én erre azt válaszoltam, hogy ha már elhozta az öccse darabját, hozza el az öccsét is, aki engemet jobban érdekel, mint a darab.

Ez a testvérpár Csepreghy János és Csepreghy Ferenc volt. Hont megyéből valók voltak, Szálkáról, ahol apjuk, egy kis nemes család sarja, boltos volt.

A szabadságharc után az öreg Csepreghy, az apa, biztosabb jövőjét látta fiainak abban, ha mesterségre adja őket, mint ha végig iskoláztatja s az osztrák uralom számára nevel belőlük *értelmiséget*. Kitanultak Esztergomban, azután, more patrio, vándorolni mentek; megfordultak Bécsben, Münchenben s tán még egy pár városban, végül hazajöttek és itt Budapesten önálló műhelyt nyitottak ketten a Józsefvárosban. Persze, megfelelő tőke nélkül ma is nehéz és akkor sem volt könnyű. Várta a két legény a jószerencsét, amely egyszer csakugyan be is toppant hozzájuk egy vidéki

magyar úr képében, akinek bútorra volt szüksége. Hamar meg is alkudtak és megrendeljük egy ropogós százasbankót tett le foglalóul az asztalra és távozik. A két fiatalember egymásra néz, örömeiben nem tud szóhoz jutni, végül az egyik megtalálja a jó kedvét s azt mondja: — Gyerünk, vacsorázzunk. — És fölteríti az asztal egyik oldalára a százas bankót, ráteszi a vacsorára készen tartott sajtot, kenyeret s a két testvér boldogan vacsoráz olyan abroszról, amelyenről még nem ettek eddig. És ez az abrosz mintegy szimbóluma lett az életüknek. Képleg azt lehet mondani, hogy a sors ezentúl csakugyan százas bankóval terített nekik az életben. János keresett cég lett és vezéralak az asztalosiparban, városi képviselő s egyszer képviselő-jelöltje is a Józsefvárosnak, ami tisztos becsület volt, ha nem is járt sikerrel. Ferenc pedig elismert író, népszerű színműíró, nagy skálájával a tehetségnek, aki beleírta nevét a magyar kultúrtörténetbe. Köztünk benső barátság szövődött s végül atyafiság, mert feleségül vette Ida húgomat, aki maga is a legkülönb asszonyok közé tartozott, azok közül, kiket az életben megismertem. Felesége lett az asztalosmesternek, osztotva küzdelmes sorsában, melybe szeretettel és tapintattal tudott beleilleszkedni. Utóbb munkatársunk minden vállalkozásunkban és végül férjének betegségében halála órájáig önfeláldozó, hűséges társa és gondviselője. Én persze Csepreghy Ferencet bevitettem a Kávéforrásba, amely az alkotmányos kormány első éveiben virágzásának, tekintélyének és hírnevének fénykorát

érte el. Nem volt e társaságnak semmi szervezete, nem volt ugyanaz a működési tere, a legkülönbözőbb irodalmi iskolához és irányhoz tartoztak tagjai; nem voltak közös céljaink, semmi érdekközösséget nem ismertünk. Egyszerűen mind Deák-párti politikai meggyőződésünk volt, mindennapi munkánk után összejöttünk minden este kávéházunkban, ahol mindenkinek megvolt a csibukja, melyet a pincér megtöltve helyezett mindenkinek a kávéja vagy teája mellé. Beszélgettünk, tréfáltunk, vitatkoztunk, egymásnak örültünk és közbe biliárdoztunk is.

Asbóth János, akit, mikor a Pesti Naplóhoz került, szintén én vittem a társaságba, nehézkes beszédű, lassú észjárású ember volt, de nem tartalmatlan, azonban felettébb hiú és írói önérzetében annál fönnhéjazóbb, mentül kevesebb írói sikerre tudott hivatkozni. Érdekes volt, mert az emigráns Asbóthnak volt a fia s ezen a réven került a Pesti Naplóhoz is. Hiúsága olyan szeretlen volt, hogy egyszer, amikor jó darabig nem tudta a világot magával foglalkoztatni, kapta magát, egy új öltözetet csináltatott magának, melyben a kabát és mellény feltűnően egybe volt szabva s ezzel ment a Váci-utcába sétálni. Meg is bámulták, ki is nevettek s ő meg volt elégedve magával. A Pesti Naplóba egyszer elkezdett *A. J.* aláírással feltűnő cikkeket írni. Mindnyájan csodálkoztunk, hogy ez a hiú gyerek mért nem írja oda cikkei alá a nevét. Végre rájöttünk, hogy hibásan ítéltük meg őt. Az, hogy az ember neve az újságban legyen, csak az alap, az elsőfokú hiúság. Az ő

felsőbbrendű hiúságának az kellett, hogy az emberek egy hétig azt higgyék, hogy *A. J.* alatt — *Arany János* lappang s csak aztán süljön ki a szenzáció, hogy *Asbóth János* van a két betű mögött megbújva.

Mikor angolos allűrjeivel közibénk került, mindenki-vel természetesen hideg udvariassággal bánt. Csak *Dóczyt*, akiről semmit sem tudott, próbálta lenézni. Nem tudta, hogyan és mért került ez a némileg jelentéktelen alak ebbe a kiváló írói társaságba. Véletlenül pár napra rá a *Pesti Naplóban* megjelent *Dóczy* tollából egy tárca. Mikor este együtt voltunk s *Asbóth* megjelent a társaságban, egyenesen *Dóczyhoz* lépett, kezét nyújtott neki e szóval, melynek iparkodott jelentőséget adni:

— Tehát ön is?

— Igen, én is — feleli *Dóczy*. De ön még nem.

Mert akár az újságírásban, akár egyéb írásművészetben, *Dóczy* *Asbóthhoz* képest már veteránnak volt mondható. *Pezsgő* vitatkozásainkban, tréfás társalgásainkban *Asbóth* semmi részt nem vett. Se nyelve, se gondolkozása nem volt elég fürge hozzá, ő, mint egy angol lord, szíttá csibukját és hallgatott s néha mosolygott, így történt egy igen zajos és élénk estén, amikor fölkerekedtünk, hogy hazamegyünk, hogy *Asbóth János*, aki egész este hallgatott, komolyan feláll s végigtekintve a társaságon, ennyit mondott:

— Ma elmések voltunk!

És ő tényleg elmés is volt, szellemes is, ha ráért, ha röpiratot vagy könyvet írt vagy elkészült egy-egy be-

széddel. Mert később megházasodott és országos képviselő lett, — csatlakozva a konzervatív párthoz — sőt akadémikus is lett. Ha itt bővebben írtam róla, mint másokról, jobbára azért történt, mert attól félek, ennél bővebben se politikusok, se akadémikusok nem fognak róla megemlékezni. Pedig, ha szertelen hiúsága nem zsarnokoskodott volna rajta, érdemes volna vele komolyabban is foglalkozni.

Nevezetes alakja volt a Kávéforrásnak Molnár György, a budai népszínház alapítója. Geniális színész, nagyszerű rendező, fanatikus idealista és a legcinikusabb realista. Csupa ellentétből volt összetéve. A legváltozatosabb sorson ment keresztül. Megúsza Párizs gyönyöreit és kórházban halt meg Budapesten. Nem láttam az életben embert, aki lelkesebben tudott volna koplalni s nem láttam embert, aki több lukullusi önérettel, átszellemültebb ihlettel tudott volna enni és inni, mint ő. Csapongó, határokat nem ismerő fantáziája volt. Mikor a budai arénában látványosságot rendezett, belevonta szcenáriumába a Gellérthegyet s egy adott pillanatban onnan ágyúztatott bele egy csatajelenetbe. Játszott s rendezett az általa alapított budai népszínházban, a Nemzetiben, ismét és ismét a vidéken és megírta Kántor Gyuszi néven színészi élményeit. Ez a könyv, bár az ő hatalmas egyéniségének kicsapongó szubjektivizmusa tombolja ki magát benne, igen érdekes és értékes adalék akkori vidéki színésztünk történetére nézve. Játszani inkább csak klasszikus szerepet szeretett, ellenben rendező fantáziáját minden

fantasztikus és mentül fantasztikusabb dolog izgatta. Ő hozta az első nagy Offenbach-operetteket Pestre. ő hozta az *Ördög piruláit*. És ő maga tervezett eredeti kiállításos előadásokat, sőt egy párat, minő a *Bem apó* és *Zrínyi a költő* volt, színpadra is vitt. Ezt az utóbbit érdemes is följegyezni a magyar közönség számára. A koronázás évében, amikor minden remény és Magyarország is feltámadott, Molnár György föltette a Kávéforrásban a kérdést, hogy az ő budai népszínházát is érdemes volna feltámasztani. És mi lelkes ifjak nyomban kötélnek álltunk. Összeszedtük a pénzt, amely előlegül kellett fontosabb színészeknek, akiket messze vidékről kellett felhozatni. Velem íratott egy koronázási ünnepi darabot (A szent korona varázsa) és néhány hét múlva már játszott a társulat és nagy sikere volt Berczik Árpád *Feriálmánások* és Északy Károly *A cydoni alma* című darabjával. És egy este beállít Molnár azzal, hogy egy nagyszerű kiállításos darabja van a krisztinavárosi aréna számára. Óriási látványosság, hatalmas tablók, pompás jelenetek, Bakody (a híres homeopata orvos muzsikus öccse) zenéje stb. stb. Csak egy kis hibája van a darabnak, amin segíteni kellene. Egy az, hogy nincsen benne semmi szerelem, azután az, hogy nincsen benne semmi komikum. Egyéb-ként tökéletes.

Világos, hogy mi rögtön vállalkoztunk szerelemre és komikumra egyaránt. Dóczy Lajos vállalta a szerelmet, én vállaltam egy pár komikus jelenet beszövést. És ez koronázta meg a vállalatot: Munkácsy Mihály, akkor

a legdélibb fiatalember az országban és hozzá fiatal piktor, festett a darabhoz egy erdődekorációt, mely nagyszerű volt, egyetlen hibája, hogy tábortüzek mellett tanyázó rác alakokat is festett reá. Ez volt a *Zrínyi a költő* című látványosság, mely csakugyan mozgósította Budapest közönségét.

A Márkus-testvérek: István, Miklós és József, népszerű és kiváló tagjai voltak a Kávéforrásnak. Édesanyjuk testvére volt Horváth Boldizsár igazságügy-miniszternek, kinek vendégszerető házában többször élveztük Liszt Ferenc zongorajátékát. Mind a három Márkus fiú szép daliás alak volt, kiváló tehetségű ifjú, kiknek jövőjéhez nagy reményeket fűztünk. Józsefből lett a főváros polgármestere és főpolgármestere; Miklós, egyébiránt jeles atléta is, fiatalon halt meg, mielőtt irodalmi hajlamait érdemesebb munkákkal megörökíthette volna. Pista volt kétségkívül a legkiválóbb közülök. Korán jutott a képviselőházba, ahol hamar magára vonta a vezérek figyelmét. Akkor volt Baross Gábor csillaga is felmenőben és sokszor volt szóbeszéd tárgya, hogy a két daliás fiatal honatya közül melyik ír meg nagyobb ívet a magyar közélet terén: Márkus-e vagy Baross. Sajnos, a halál végzett időnap előtt mind a kettővel. Márkussal, még mielőtt megindult volna, Barossal már fönn ragyogásában. Horváth Boldizsárék, Márkusék előző nemzedéke s az én apám, mint szombat-helyi diákok voltak jó barátok, mint mi ivadékok Budapesten. Márkus Emiliát bátyja, István, hozta el egyszer lakásomra mint 14-15 éves csitri lányt, ott

megszavaltatta s ott együtt hárman tanakodva határoztuk el, hogy a kislányt be kell adni a színésziskolába.

Ludassi Mór, mikor a kiegyezés még csak készülõben volt, Bécsben magyar újságot szerkesztett a kiegyezés szolgálatában. Mikor azután meglett a magyar kormány, Andrassy Gyula gróf miniszterelnök megtette õt sajtóosztálya fõnökévé. Ludassi az ellenzéki élclapokkal szemben szükségét érezte egy Deák-párti elõlapnak is, mert mért legyen a nevetõ olvasóközönség mind az ellenzék részén. Hiszen Jókai *Üstököse* és akkor már Tóth Kálmán *Bolond Miskája* is ellenzéki volt. Persze, egy Deák-párti élclapot nem lehet alapítani a Kávéforrás közremûködése nélkül. Ágai Adolfot, a népszerű tárcaíró-t szemelték ki szerkesztõnek.

Ágai Adolf mint tárcaíró a maga nemében elsõrendû volt a mi irodalmunkban. Deskriptív, megfigyelõ és szentimentális, belsõ értéke nem sok, csak inkább napi forgalmi értéke volt. Mint stilszta kiváló, gondos és tiszta. Ez az újságok napi értékéhez kötött mûfaj igen mulandó, hacsak egyetemesebb jelentõséget nem ad neki az író egyénisége. Ágai Adolf is korán feledésbe ment. Mint élclapszerkesztõ azonban igen fényes tehetségeket revelált. Nem dolgozott sokat, sõt alig írt valamit lapjába. De alakokat tudott meglátni és szerencsésen beállítani; munkára tudott serkenteni, valóságos inspiráló ereje volt és nagyszerûen meg tudta sózni és paprikázni mások munkáit egy-egy szó, egy-egy beszûrás, néha csak egy cím által, melyet fölêje írt. A régi élclapok uépszerű figurái Kakas Márton, Tallé-

rosy Zebulon, Kipfelhauser voltak s típusokat jelentettek. A Borsszem Jankó típusok helyett egyéneket léptetett fel. Közéleti szereplőkből csinált úgyszólván típusokat, minők Sanyi és Están (Csiky Sándor és Patay István) voltak. Szert tett a lap egy fiatal, cseh származású rajzolóra, aki nagyszerűen rajzolt, geniálisan karikírozott. Meglátta a legfinomabb jellemző vonásokat egy-egy arcban s fintorra torzította egy párnyi kis túlzással, hogy minden ismert alak arcképe, *melyet színezve* a Borsszem Jankó *első* oldalára varázsolta, szenzációszámba ment. Sajnos, ezt a jókedvű legényt elcsábította tőlünk Bécs, mielőtt át tudtuk volna teljesen magyarosítani. Neve Klics volt. A Borsszem Jankó a Kávéforrás közreműködésével csakhamar tényező lett úgy a politikai, mint a közéletben. Eleintén Agai lakásán találkoztak a munkatársak, élükön Kecskeméthy Aurél, a félelmes publicista és, mint Kákay Aranyos, félelmes szatirikus is. Ott tanácskoztak a heti programról minden hét elején. De a savát, borsát, a jókedvét a lapnak a Kávéforrás adta meg. Innen került a lapba Dóczy Lajosnak egy pár verse, mely körutat tett az ország összes jókedvű társaságaiban. A lap tekintélyét mutatja a következő eset. Egyszer egy értelmetlen kép jelent meg benne; aki feladta, utólag az sem tudta már megmagyarázni, hogy mit akart vele mondani. És engem a kávéházban egy tanárbarátom megszólít s azt mondja: — Tudod, én értem ezt a képet; de azt gondolom, azonkívül, amit én látok benne, kell még valami mélyebb, rejtett értelmének lenni. Mi az?

Persze, nem felelhettem mást, mint hogy elégedjék meg azzal, amit maga lát benne. Sőt, ha kedves akar lenni, mondja el nekem is. Mert én ennyit se látok benne, mint ő.

Hihetetlennek látszott, hogy a Borsszem Jankóban valami értelmetlenség jelenhessen meg. Az emberek inkább magokat hitték butának, mint Ágai Jankóját.

Nem illenék, amikor a Borsszem Jankót mesélem, megfejtkezmem Pompéry Jánosról, aki a szerkesztőségi értekezleteken résztvett. Nevezetes alakja volt Pompéry annak az időnek. Elegáns, gavallér ember, úri modorral. 1861-ben politikai napilapot szerkesztett, mely azonban nem sokáig élt. Különös dolog, hogy Pompéry János társaságban a legszellemesebb emberek egyike volt. Egymaga el tudott mulattatni egy egész társaságot. Ellenben mint író halálosan unalmas volt. Az ő nevéhez van fűzve az Akadémiának egyik legnagyobb drámapályázati botránya. Gondolom a Teleki-díjra érkezett egy pályamű Pozsonyból. Pecsétjén grófi korona s e két betű: P. P. Ez már szemet szúrt az Akadémián. Pozsony penzionáltak és mágnások kolóniája volt. Bizonyosan valamely Pálffy gróf pályázik akadémiai babérra. A jeligés levélen (finom aranszegélyű boríték) szintén a P. P. monogram s a korona. Nagy izgalom, érdeklődés mindenfelé, egész a kaszinóig. A darab címe: *A telivér*. A szövegben szinte egymásra vadásztak a sportkifejezések. Alapos tudása egyes lovak egész családfájának. Már lehetetlen, hogy valami mágnás ne legyen a pályázó. És a tudós Akadémia annyira

rabja lett ennek az autoszugesztiónak, hogy csakugyan odaadta a díjat *A telivér*-nek. A jelíges levél felbontását országos izgalom előzte meg, de nagyobb izgalom és kíváncsiság követte. A levélben ez a név volt: *Péter Pál*. Ki lehet az? A Nemzeti Kaszinóban gyanakodva néztek az emberek egymásra. Mire pedig elkövetkezett az előadás, már a kaszinó is annyira benne volt az eset lázában, hogy a kaszinó sportképeit átszállították a Nemzeti Színházba s grófi kezek dirigáltak a munkát, mikor e képekkel a díszleteket föl-piperézték. A darab pedig hallatlanul megbukott. Háromszor se lehetett előadni. Akkor hozta az Akadémia azt a határozatát, hogy ezentúl álnéven nem szabad pályázatain részt venni. *A telivér* szerzője Pompéry János volt, aki, ha úgy tudott volna vígjátékot írni, mint ahogy ezt az akadémiai bohózatot megrendeznie sikerült, akkor ma a magyar Molière volna a neve. Ilyen rémes kudarc talán csak kétszer érte még az Akadémia drámai pályázatait. Egyszer Szigligeti valamely darabjával, amelyet elő se mertek adni; egyszer pedig Csiky Gergelynek egy darabjával, melyet a dupla Karácsonyi-díjjal (400 arany) tüntettek ki, mint abszolút becsű vígjátékot, s amelyet harmadik előadásán kísérletképpen már új szereposztással adtak elő és azután soha többé. Ez volt az *Ellenállhatatlan*, egy úgynevezett jellemvígjáték, nagyszerűen megkonstruálva a moheréi szabályok szerint. A baj az volt, hogy a szabályokon, akármilyen tökéletesen voltak is megtartva, se nevetni, se egyébként mulatni nem lehetett. Ami

pedig a vígjátékokban mulatságos szokott lenni, abból semmi sem volt az *Ellenállhatatlanban*. Nekem úgy tetszett sokszor, hogy az Akadémia rendesen úgy volt a bírálataira bocsájtott pályaművekkel, mint a kis Dux mondta egyszer a nagy Duxra. Egy darab első előadásáról mentünk egyszer ki a Nemzeti Színházból, Dóczy, akkor még a kis Dux meg én. A nézőtér másik oldalán bandukolt lehorgasztott fejjel kifelé Dux Adolf, a Pester Lloydnak akkori kritikusa. Dóczy rámutat: «Nézd csak az öreget. Az is szeretné ám most tudni, hogyan tetszett neki a mai darab».

Mikor az akadémiai bírálók kiszimatolták, hogy a pályázók közt van-e a korábbi években Szigligeti, a későbbiekben Csiky Gergely, akkor bátran kiadták nekik a díjat, mert ezek biztosak vagy irodalmi vagy színpadi szempontból. Ha pedig egyszer-egyszer baj esett ezekkel is, nos, az mégis csak más dolog, mintha egy eddig ismeretlen tehetséget juttattak volna bukáshoz vagy sikerhez. Madách *Ember tragédiája* Arany János által bemutatva nagy szenzáció volt annak idején. De csak azután sült ki, hogy ugyanaz a Madách előzőleg vagy három ízben pályázott az Akadémia drámai díjaira és még csak észre se vették az oroszlan-körmeit. Milyen könnyen megeshetik vala, hogy a meddő kísérletek után elkedvetlenedve Madách hazamegy Sztregovára elhallgatni, mint ahogy annak idején hazament Katona József Kecskemétre városi jegyzőnek. ő is pályázott, őt se vették észre kritikusai és már por és hamu volt maga a kecskeméti temetőben, amikor

fölfedezte az *ő Bánkbánját* Vörösmarty. De írni Katona sem írt többet.

Mindez nem rekrimináció akar lenni. Elvégre az akadémiák az egész világon egyformák. Különösen érezteti magát ez a természetök kisebb országokban. Nekünk egy akadémiánk, egy egyetemünk, egy Nemzeti Színházunk, egy irodalmi (Kisfaludy-) társaságunk volt. Mindez az intézmény hamar megtelik tagokkal, a künnrekedők száma pedig hamar légiókká dagad. Ezek ostromolják és ostorozzák az intézményeket, amelyekben csak annál jobban kialakul a klikkszellem. Kotte-riák patrimoniuma lesz végre az intézmény maga is. Azért az akadémiák hasznos, szép és szükséges intézmények. Csak az emberek gyarlók, hiúk és hatalmas-
kodó természetűek, kiknek a kezében gyakran megrot-
hadnak a legszebb intézmények, néha még az akadé-
miák is.

*

Közeledett az 1868-iki követválasztás ideje s ekkor egy nap Kemény Zsigmond behivatott magához és elmondván, hogy a Pesti Naplónak kiadói (ekkor már az Athenaeum részvénytársaság) elhatározták, hogy a választások idejére a Napló mellé egy kis négyoldalas estilapot szándékoznak kiadni, e kis lap szerkesztését rám kívánják bízni. A dolgot meg lehetett érteni, mert hamarosan a koronázás és a kormány kinevezése után az ellenzék sajtója igen éles hangnemet váltott. A kí-méletlenebb harc szóvivői Csávolszky Lajos, a Hon munkatársa volt, aki igen jellemzőleg a skorpió jegyét

használta cikkeihez, azután különösen Csernátony Lajos, ki az emigrációból tért haza és a párizsi boulevardlapok tónusát honosította meg. Eszes újságíró volt, eszméket nem produkált, inkább brutális szavakkal (p. o. *pecérdús*, vesztebes és több effélével) és élcelődéssel kereste a nagyobb hatást. Ez az élesség magában az ellenzéki balközépi pártban némi kényelmetlenséget okozott, attól keletkezett a mérsékeltebbek csoportja, mely szintén újságot adott ki, a *Hazánkat*, melynek szerkesztője Szathmáry Károly, a regényíró lett, vezérszellemi Ivánka Imre és Podmaniczky Frigyes. Ennél a lapnál kezdte újságírói pályafutását Kaas Ivor báró, aki Ivánkának unokaöccse volt. Szélsőbaloldali lap is volt, a *Magyarország*, amelyben a nagy szót a nagy elégületlenségű poéta, Vajda János vitte. Maga a balközépi párt is kétfejű párt volt. Ghiczzy Kálmán, a 48 előtti protonotárius volt a mérsékeltebbek feje, Tisza Kálmán, akinek bizalmas embere volt Csernátony Lajos, a harciasabb csoport élén állott. De ez csak a sajtóban volt így. A parlamentben mindig tökéletesen egységes frontban állott a párt.

A kis Naplóban úgyszólván a guerilla harcot kellett felvennünk a támadó kedvében megduzzadt ellenzékkel. Én magam mellé vettem Kőrösy Józsefet, akit innen vittek el később a Fővárosi Statisztikai Hivatal élére és odavittem Loew Tóbiást, a híres szegedi főrabbi fiát, aki mint kir. ügyész, sajnos, élete virágában halt meg, és hátam mögött a Kávéforrással, derekasan végigharcoltuk ezt a választási hadjáratot. Hiszen ez

volt a kiegyezés megkötése óta az első választás. Annak kellett eldőlnie, állja-e a nemzet Deák Ferenc művét tovább is vagy elkanyarodik balra. Az akkori politikának végzetes betegsége volt, hogy a balközép a kiegyezés szentesítése és a király megkoronázása után sem volt hajlandó az immár törvényes alapra ráállani s annak keretei közt az ország nemzeti kiépítését sürgetni, hanem folytatta a harcot a közös intézmények s maga a kiegyezési törvény ellen is. Ennek volt a következménye, hogy viszont a Deák-párt — az ország fölszervezése és rendes kormányzása mellett — java erejét a kiegyezés védelmére volt kénytelen fordítani s úgy az alkotó munka helyett meddő küzdelemben merült ki az országgyűlés munkája s lassanként az elméket egy kiegyezési ortodoxia fogta el. A helyett, hogy a hatvanhetes mű nemzeti tartalmát iparkodtak volna megerősíteni, fejleszteni és kiegészíteni, esküdni kellett a paragrafusaira és néha körömszakadtig védeni olyan dolgokat is, melyeket magok is szívesebben megostromoltak volna. Andrassy Gyula gróf megcsinálta a magyar honvédséget. Az ellenzék a helyett, hogy felkarolta s ünnepelte volna az intézményt, ami kétség kívül a királyt is meghatotta volna, lekicsinyelte és gúnyolta ezt a másodrendű katonaságot, ezt a hadseregplékot. A feketesárga zászlót Ferenc József, ha Pesten járt, feltűzette a várkastély ormára s a déli parádén elmuzsikáltatta magának, mint Bécsben szokta, a Gotterhaltét. Ezek ellen egy ünnepies, méltósággal teljes tiltakozás több eredményt érhetett volna el, mint

az éles viták, melyeket megindítottak ellenök, úgy hogy a Deák-párt, sőt maga Deák Ferenc is kénytelen volt ezeket a kelletlen és ízetlen dolgokat védelmezni. Mert hiszen ezek mind érintették Ferenc József egyéni érzelmeit s kinek lehetett akkor érdekében a *kiegyezés* új napjaiban az ilyen érzelmeket sérteni.

Sajnos, nekem meggyőződésemm lett, hogy Tisza Kálmán, mikor a koronázás után is folytatta hadjáratát a kiegyezés ellen, épp úgy nem tudta, hogy mi ellen hadakozik, mint ahogy nem tudta, mit fogad el, amikor 1875-ben kormányt vállalt az új közjogi alapon és minden előző kormánynál ő maga és pártja bántóbb ortodoxiával kezelte az új alkotmányt és a közös intézményeket. Nemcsak hogy a szellemét nem ápolta, hanem a betűjéhez sem ragaszkodott s némely vívmányát is feladta. Ebből származott a nagyhírű és mozgalmas véderővita, melynek bonyodalmaiból Andrássy Gyula grófnak kellett őt kimenteni s ahol először rokkant meg az ő hatalmának a dereka. Hogy mi lett az ő közjogi programjából, mire jutottak a bihari pontjai, arra ráillik epítáfmfnak az a vád, melyet százszor és ezerszer kellett hallania kormányzása egész idején, hogy szegre akasztotta az elveit cserébe a hataloméért.

De mindez még messze volt, egyelőre megvívtuk a döntő választási harcot, természetesen a Deák-párt győzelmével. Gondolom, ekkor került először a Házba Apponyi Albert gróf, egy sugár fiatalember és Sennyey Pál báró konzervatív csoportjához tartozott, mely a Deák-pártnak szélsőjobb szárnyán ült. A közjogi kér-

désekben föltétlen Deák híve, egyébként a belpolitikában modern konzervatív állást foglalva el.

A választással együtt megszűnt a kis Pesti Napló föladata is. De válságba került a nagy Pesti Napló is. Egy napon, délelőtt, még a kis lapon dolgoztam, amikor megjelenik a szerkesztői szobámban a báró, a hátam mögé áll és mint egy kis kutyát, elkezd a fejemet simogatni. Én meglepődve ránézek s ő szinte dadogva, valamelyes elérzékenyüléssel kezdi nekem beszélni, hogy a Napló nagy változás előtt áll, ezt kötelességének tartja velem közölni. Volt akkor egy lap, a címe *Századunk*, szerkesztője Urváry Lajos, a Kávéforrásnak egyik legrégebbi tagja, aki azonban már jó régen került a társaságot, ő indította Klapka György vezérségével a Századunkat, de a kávéforrásbeliek teljes mellőzésével. A lap a Deák-féle közjogi alapon állt, de egyébként nem tartatott megbízhatónak. A Napló tulajdonosai elhatározták, hogy ezzel a lappal fuzionálni fognak olyformán, hogy a Századunk beleolvad a Naplóba. Hogy azonban az én állásom biztosítva van.

— És ki lesz a Napló szerkesztője? — kérdeztem én.

— Urváry — volt a felelet.

— Sajnálom, — feleltem én — de akkor én nem maradhatok a lapnál.

A báró erre egyet hallgatott, azután folytatta: — Gondoltuk ezt. Szóba is került és az Athenseum elhatározta, hogy a maga számára alapít egy hetilapot, amelyet teljesen függetlenül szerkeszthet.

— Báró úr, — feleltem — én azt sem fogadhatom el.

Ha Urváry lesz itt a szerkesztő, akkor énnekem el kell mennem.

Kemény Zsigmond megint hallgatott egy kicsit, még egy párszor végigsimított a fejemen, azután megfordult és minden további szó nélkül eltávozott. Láttam rajta, hogy nagyon el van érzékenyülve, mert tudtam, hogy nagyon szeret.

Nem tudtam még, mit fogok kezdeni, de sem a Naplót, sem a bárót nem láttam szívesen Urváry Lajos kezében. A bárón ekkor már erősen érezni lehetett betegsége hatását. Minden jósága, szívének szép nemessége, elméjének foszforeszkáló tüze megvolt még. De már, ha cikket írt, nem jutott messzibbre az első gondolatánál. És ha még oly fényes volt az a gondolat, e gy vagy másfél lapon, nehézkes, bizonytalan betűkkel is végezte. Egy világ szépsége lakozott esetlen testében, egy titán ereje gyermek-lelkében. Hihetetlenül naiv, hihetetlenül jó, hihetetlenül egyszerű és természetes volt. Abban az időben a most már nem létező Frohner-szállóban szokott ebédelni Szentiványi Károllyal, a képviselőház elnökével. Egyszer engemet is elvitt magával s hárman foglaltuk el az asztalt. Frohner, a tulajdonos, amint a báró elfoglalta helyét, mindig oda lépett üdvözölni őt. A báró viszont üdvözölte s azt kérdezte tőle németül, mert akkor a vendéglőknek s étlapjuknak, úgy mint a hadseregnek, ez volt a hivatalos nyelve:

— Herr Frohner, sind die A-u-s-tern gut? — Azért írom így betűzve az osztrigát, mert így magyar helyes-

írás szerint ejtette ki a báró. És azután jött a friss osztriga és a többi és Kemény és Szentiványi az egész ebéd alatt arról beszéltek, hogy Párizsban itt és ott mit ettek, a Rigin mit reggeliztek és így végig Európán. És mint két öreg gyermek újra élvezték, amit együtt utazva élveztek. Nagy dolog volt nekem elgondolni, hogy mi okozta, hogy két ilyen országos férfiú, az egyik rendkívüli adományok birtokában, a leggazdagabb szellem; a másik jelleménél és pályafutásánál fogva legalább is a nem közönséges emberek közé tartozik: mi okozza, életük mily titka, hogy mikor ketten vannak, az élet minden dicsősége, hír, nagyság, hatalom, becsvágy — a semmibe enyészik előttük és fontossága csak a terített asztal édességeinek marad. Nem országos kérdések, melyeknek voltaképpen szolgálatában vannak; nem nagy pozíciójuk érdeke, nem költői alkotások, nem a társadalmi élet viszonyai foglalkoztatják őket, hanem Európa étlapjai. Egy virággal beültetett sír az ilyen ember, csak nem tudjuk, milyen halottakat takar virág és feledés.

Ifjabb Lendvayné Fánecsy Ilkának, a Nemzeti Színház akkori naivájának valami összezördülése volt intendánsával, a sánta Radnótfáyval. A művésznő eljött hozzám keservét kiönteni. Hogy azt mondta neki az intendáns, hogy «Nekem ugyan nyafoghat!» Neki, aki tizenhárom év óta első szerepkört tölt be a Nemzeti Színháznál. Én viszont kiöntöttem az ő keserveit a báró előtt. És a báró előkerestetett velem mindenféle szabályt és törvényt a színház alapításáról, a tagok s az

intendáns jogairól s ketten írtunk cikket a zsarnok Radnótfáy ellen. Másnap pedig keresztül kellett men- nem a báró szobáján s kit látok ott? Az öreg Radnót- fáyt, akinek azt mondta éppen a báró jó erdélyi dialek- tusban: «Oh kérlek, ezek a fiatalok!»

Oly ártatlanul mondta fülem hallatára, mintha igazán sejtelve sem lett volna arról, hogy bűntársa a fiata- loknak.

Nem tudom, mennyire ismeretes a Prottmannel, az abszolutizmus alatt Pest mindenható rendőrfőnökével való esete. Este későn már lefeküdt, amikor Prottmann két embere kopogtatott hozzá a Pesti Napló első cikké- nek levonatával. A cikk ellen, melyet persze a báró írt, Prottmann úrnak súlyos kifogásai voltak és a két rendőrtisztviselő felváltva magyarázta Kemény Zsig- mondnak a cikk főbenjáró passzusait és lehető követ- kezményeit. S amint így szavalnak, egy percre elakad ajkukon a szó, egymásra néznek, szépen lassan fölkelnek széjükről és óvatosan kiosonnak a szobából. A báró tudniillik, amíg ők neki cikkét magyarázták, szépen — elaludt. A rendőrségen azt mondták, az egy oly ártatlan és tiszta lelkű ember, hogy két rendőrtiszt jelenlétében és fenyegetőzése közben nyugodtan elaludt. A báró- nak másnap reggel derengett valami az emlékezetében és várta a következményeket, melyek azonban elma- radtak.

A bárónak egyszer eszébe jutott, hogy háztartást rendez be magának. De utóbb rájött, hogy mégis jobb neki a vendéglő és ismét feloszlatta háztartását és sok

szép drága edényét lerakatta a pincébe. És beszél nekem egyszer: Eászedtem az inasomat.

— Hogyan? Lehetséges? A báró egyáltalán hogy rászed valakit?

— Eászedtem. A semmirevaló lopja az edényemet a pincéből és azt hiszi, hogy én nem tudom. Pedig — tudom!

Szinte el tudom képzelni, hogyan húzza le a gézengúz mindennap a báró cipőjét, a báró meg rá néz és szánakozva mondja magában: Te gazember, te ugyan nem tudod, hogy én tudom, hogy tolvaj gazember vagy! De ne félj, nem mondom meg senkinek.

Keresek magamban hasonlatot arra, hogy képét adjam ennek a külsőleg szinte groteszk alaknak, aki az életben ilyen esetlen volt; olyan egyszerű és naiv, néha szinte az együgyűség benyomását téve; aki oly nemes és tiszta s oly gyermetes volt lélekben; de aki, ha a történelemből, ha a fantáziájából, ha a való életből vett művéhez hőst, anyagát plasztikus szoborrá tudta faragni, szemével benézett a szív legtitkosabb redőibe; elméjével behatolt a legbonyolultabb lélek rejtelseibe; aki követni tudta az emberi agyvelő útvesztőjében a gondolatokat s prófétai meglátásokat tudott megrögzíteni, aki az emberi tévedésekből ki tudta halászni az igazságot, mint ahogy a b vár a tenger iszapjából felhozza a gyöngyöt. Keresek rá hasonlatot és nem tudok külső, formátlan, egyszerű nagyságához valót jobbat találni, mint az esetlen sziklatömeget, mely a hegy

tetején fekszik nyugodtan, hidegen, mozdulatlanul, melynek nagysága egyszerűségében áll, de mely alatt ott pihen, ott ragyog, ott tündöklök a hegy minden kincse: arany, ezüst, drágakő és vas, mindaz, ami szépséget, erőt hatalmat jelent az emberiségre nézve.

Mikor a Pesti Naplótól és tőle elmentem, örökre el is búcsúztam tőle, aki hozzám való jóságával voltaképpen arra a térre vezetett, melyen a nekem szánt napszámot le kellett dolgoznom. Ő ezek után csakhamar visszavonult betegen egy városmajori villába, ahol még egyszer felkerestem. Az árnyékos udvaron sétált. Egy kegyetlen betegség foglya és martaléka volt. Elejbe léptem, kezét fogtunk. Tétova szemeit rám emelte. Nem szólt egy szót se. én sem tudtam beszélni. Pár pillanatig néztük egymást, azután megszorogatva egymás kezét elfordultam és kisiettem az udvarról, mert toromat a zokogás fojtogatta.

És soha ezentúl nem láttam őt többé.

*

Mikor a Pesti Naplótól megváltam, — 1869 — elég jó nevem volt az országban is és igen jó pozícióm a hírlapirodalomban. Ez persze a pártviszonyoknál fogva igen egyoldalú érték volt, mert akkor a politikai újságírás párthoz volt kötve. Vagy Deák-párti vagy baloldali újságíró volt az ember. Átpártolás egyik oldalról a másikra kényes és veszedelmes dolog volt. A képviselő-

házban az ellenséges pártok nem különítették el magokat egymástól annyira, mint a sajtó emberei. Emlékszem az esetre, mikor Kávéforrásbeliek egyaránt a Dorottya-utca egyik oldalán csoportban mentünk, velünk szemben jött a másik oldalon balpárti újságírók egy csoportja, élén Áldor Imre és Pongrácz Emil báró, azt hiszem ma már elfelejtett alak mindenik, akkor élességével kivált Áldor Imre félelmesnek tartott, ő volt az, aki mikor egy vonalba értünk, éles hangján átkiáltott az utcán keresztül hozzánk:

— Lógni fogtok hé, a lámpásokon!

Még a Pesti Naplónál történt: én már a Kisfaludy-Társaság tagja voltam, Kemény Zsigmond az elnöke, hogy a báró egyszer bejött hozzám mondva: «Ezt a Vajda Jánost meg kell választani a Kisfaludy-Társaságba».

Én ámulva ránézek. Vajda akkor egy szélsőbaloldali újság cikkírója volt és az ő szertelen temperamentumának minden kíméletlenségével marcangolta a Deák-párt jeleseit.

— Hogyan! A báró úr akarja beválasztani, a báró úr, akinek Vajda minden héten kétszer a vérében mosdik és a becsületében törülközik?

— Tudja, rosszul megy nagyon a dolga. Szeretne a kormánytól valami munkát kapni, de annyira kompromittálva van, hogy a kormány nem meri kinevezni. A választással rehabilitálni kell, azután ki lehet nevezni.

— Így is történt. Megválasztottuk és a kormány meg-

bízta őt a katonai műszavak megmagyarosításával. Nem tudom, milyen hasznos munkát végzett, én csak egy szóra emlékezem, amelyet csinált: a *manővrírozás* kifejezésére azt ajálta, hogy *hederegni*.

Én ugyan egyik leglelkesebb katonája voltam Deák Ferencnek, de a pártéletben, a párt politikai akcióiban soha semmi részt nem vettem. Hogy miről és mit írjak, arra nézve soha senkitől, még a bárótól is utasítást nem kaptam. A pártkörben soha nem jártam. Egyszer, egyetlen egyszer beszéltem Deák Ferencsel, akihez a báró valami üzenettel küldött. De jóformán úgy jártam, mint az egyszeri katona, aki azzal dicsekedett, hogy beszélt a császárral. S mikor megkérdezték, hogy mit beszélt vele, azt mondta: mondani akartam neki valamit, de ő azt mondta: Halt er das Maul. Fogja kend be a száját.

Alig tudtam eldadogni az üzenetemet, a nevemet is elfelejtettem neki megmondani, pedig tudtam, hogy név szerint ismer, mert egy tréfás versemet a Borszem Jankóból betéve tudta. De én azokra, akiket nagyoknak láttam és éreztem, oly gyermeki áhítattal és elfogultsággal néztem fel, mintha a múltból valami történeti nagysággal állanék szemben. Arany Jánoshoz is, mint az Akadémia *főtitoknokához* személyesen vittem el egyszer egy pályaművet csak azért, hogy szemtől-szembe láthassam és kezet fogjon velem. Nem is beszéltem vele ennél többet sohasem. És ez az érzés ma is hatalmában tart s ma is megesik velem, hogy valami igen érdemes emberrel szemben, akinek

a kora majdnem kétszer is kikerülne az enyimből, úgy érzem, mintha ő volna az öreg tekintély s én volnék a fiatalember.

Az irodalomban el volt terjedve akkor az a vélemény, hogy az írói karrier Csengery Antal szalonjából indul ki. Aki valamire vinni akarja, annak iparkodnia kell, hogy oda bejusson. Csengery egyik tekintélye volt a Deák-pártnak, nagy tekintélye az irodalomnak is. Én pedig sohasem fordultam meg a házában és sohasem beszéltem vele. És nem különben volt a dolog a miniszterekkel is. Andrassy Gyula grófért rajongtam. Az ő kortesestélyein a miniszterelnöki palotában fennjártam. Ő ismert engem, ha találkoztunk köszöntöttük egymást — de vele sem beszéltem soha, se politikát, se mást. Belátom, hogy ez igen különös és igen szokatlan dolog volt. De nekem akkor nem tűnt fel, én nem vágyódtam másra, mint hogy teljes lélekkel teljesítsem a föladatot, amelyet vállaltam. Ez pedig az volt, hogy tollammal szolgáljam Deák Ferencet. Hogy mit írjak, sohase kellett mástól kérdeznem. Szerencsém volt, hogy soha senki sem érezte szükségét annak, hogy nekem eszméiből, szándékaiból, gondolataiból apró kölcsönöket adjon. A politikusok terveztek, tanácskoztak, konspiráltak és cselekedtek, én pedig írtam azt, amit gondoltam és éreztem. Sok nagy publicisztikai csatát, mondhatnám, hadjáratot megvívtam. De nekem úgy tetszett, én csak egy fegyvernem vagyok, mely a maga dolgát elvégzi. Mondjuk, voltam egy tüzértelep, egy battéria. Belelőttem a harcba, lövöldöztem a saját

puskaporomból legjobb hitem és legjobb tudásom szerint, érte se rangot, se zsákmányt, se zsoldot nem kértem és sohasem is jártam ott, ahol az emberek ezekért a nekik nagyon kívánatos dolgokért verekedtek. És így mentem végig ez életem és az emberek megbecsültek és én tisztességgel meg tudtam élni munkámból mind a mai napig.

TARTALOM.

| | Lap |
|-------------------------|-----|
| I. Általánosságok | 1 |
| II. Ötvös..... | 10 |
| III. Ukk..... | 25 |
| IV. Sárvár | 29 |
| V. Kőszeg..... | 35 |
| VI. Sopron | 47 |
| VII. Somogy | 63 |
| VIII. Öreglak | 84 |
| IX. Pest..... | 111 |
| X. A Pesti Napló..... | 154 |